

ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA DOKUMA SANAYİ

ABDULHALİK BAKIR*

Dokuma sanayi, insanlık tarihi kadar eski bir sanayi dalıdır. Zira giyim-kuşam ihtiyacı insanların hayatlarını sağlıklı bir biçimde sürdürmeleri için gerekli olan yeme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarından birini teşkil etmektedir.

Arkeolojik çalışmalar, dokuma sanayinin çok eski devirlere kadar uzandığını ortaya koymuştur. Bunlardan birisi de sanayi dalında çalışan birçok dokuma işçisinin adlarını ve bu işçilerin meslekleri ile ilgili bilgileri kapsayan Asurlular dönemine ait tabletlerde Sargon devrine dair Akad dili ile yazılmış kitâbelerdir¹. Bu tablet ve kitâbelerde dokuma sanayinde çalışan işçilerle, Asur kraliyet ailesi fertleri arasındaki ilişkiler hakkında bilgilere rastlandığı gibi, o devirde faaliyet gösteren dokuma atölyeleri ve özel dokuma fabrikaları ile ilgili geniş malumat verilmektedir².

Eski Mısır Medeniyetinde de dokuma sanayinin yeri büyüktür. Burada özellikle keten kumaşların dokunması IV. sülaleden itibaren büyük bir gelişme göstermektedir. Dokumacılık, Mısır'da çok revaç bulmuş ve giyim sektörünü bu kumaş endüstrisi temin etmiştir. Gündelik kaba dokumalardan gayri, en ince ve en güzel kumaşların dokumasını meydana getiren bir el ve tezgâh sanayi bütün Eskiçağ boyunca Mısır'da mevcut olmuştur³.

Eskiçağlarda Mezopotamyalılar kaliteli yün ve keçi kılını dokuma tezgâhlarında kullanıyorlardı⁴. Tevrat'ta dokuma tezgâhlarında kullanılması maksadıyla yün ve keçi kılının hazırlanışı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Dokumacı, dokuma tezgâhında kullanılacak yünü ve keçi kılını çeşitli yabancı

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Elazığ

¹ Salah Hüseyin el-Ubeydi; *Sunnâ'u'n-Nesic fi'l-Asâri'l-Arabîyyeti'l-İslamiyye fi'l-Asri'l-Abbasi*, el-Mevrid, Bağdat, 1986, XV, S. 1, s. 31.

² el-Ubeydi, s. 31.

³ Afetinan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1992, s. 200-202.

⁴ Heyet; *el-İrak fi't-Tarih*, Bağdat, 1983, s. 201; Rıdâ Cevad el-Haşîmî; *en-Neşâtu't-Ticâri el-Kadîm fi'l-Halici'l-Arabi ve Asâruhu'l-Hadâriyye*, el-Müerrihu'l-Arabi, Bağdat, 1980, S. 12, s. 71, 79.

maddelerden temizledikten sonra onu hazır hale getirirdi. O, bu işlemi ya bir sopa kullanarak veya zamanımızda dokumacıların da yaptığı gibi dokunacak maddeyi hazırlamak maksadıyla kullandıkları özel alete benzer bir aletle yapardı⁵. Bazan dokunacak yün ve keçi kılı önce yıkanır ve kurutulur, sonra da temizlenirdi. Bu işlemden sonra temiz olduğu görülen yün ve keçi kılı dokunması için dokuma tezgâhına gönderilirdi⁶.

İslam öncesi devirde dokuma işçileri yün, keçi kılı, deve kılı, keten ve diğer hammaddeleri dokumadan önce yıkarlar ve özel taraklar kullanarak bu maddeleri hazır duruma getirirlerdi⁷.

Dokuma endüstrisinin diğer bir hammaddesi de pamuktur. Arap dilinde "kutn" olarak geçen pamuk sözcüğünün kökenini tespit etmek oldukça zordur. Birçok araştırmacıya göre pamuk, Hindistan kökenlidir. Tevrat'ta karpas sözcüğü geçmektedir. Tevrat müfessirleri bu sözcüğün pamuk anlamına geldiğini ileri sürmektedirler. Aynı sözcük İbranice, Yunanca, Latince ve İremogulları dilinde yer aldığı gibi arapçalaştırılmış şekliyle Arap dilinde de "kirbâs" olarak geçmektedir⁸. Diğer bazı araştırmacılara göre kutn (pamuk) sözcüğü Sanskrit kökenlidir ve pamuk ağacı anlamını taşımaktadır. Bu sözcük Herodot tarafından yazılan tarih kitabında da geçmekte ve Makedonyalı Büyük İskender'in ordusunda yer alan Yunanlılar tarafından (Carbasus) ve (Cerbamina) olarak adlandırılmaktaydı. Herodot, Strabon, Lucan ve Quintus Curtius gibi yazarlar da eserlerinde pamuğun Hindistan'la ilgisine işaret etmişlerdir⁹. Kirbas sözcüğü, Fars dilinde de yer alır. Arap dilcileri, kirbasın beyaz pamuktan yapılmış bir giysi olduğunu ve bu sözcüğün Farsça'dan Arapça'ya geçtiğini ileri sürmektedirler¹⁰.

Hindistan kökenli pamuğun anavatanı konusunda birbirine benzer görüşler ileri süren araştırmacılar, aynı ürünün dünyanın diğer bölgelerine yayılması hususunda çelişkili bilgiler nakletmektedirler. "el-İrak fi't-Tarih"¹¹ adlı eserde pamuk ekiminin Asur memleketine M. Ö. 1. binde girdiği iddia edilirken, diğer bir eserde büyük bir ağacın boyuna ulaştığı Hindistan kökenli pamuğun, Doğu İran'a Büyük Kuşana Kralları (M. Ö. 30/M. S. 250),

⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdat, 1993, c. VII, s. 596.

⁶ Aynı eser, c. VII, s. 596.

⁷ Aynı eser, c. VII, s. 596.

⁸ Aynı eser, c. VII, s. 613.

⁹ Aynı eser, c. VII, s. 613.

¹⁰ Aynı eser, c. VII, s. 613.

¹¹ Heyet, *el-İrak*, s. 201.

Sistan'a İndo-İskitler (M. Ö. 70/M. S. 230) ve Irak'a Sasanî Kralları (224/642) tarafından getirildiği ileri sürülmektedir.¹²

Morice Lombard¹³ ve Andre Miquel¹⁴, pamuğun, ancak VII. yüzyılda el-Cezire bölgesine girdiğini iddia ederlerken, Adem Metz, bu ürünün H. IV. yüzyılda Hamdanî Emîrleri tarafından adı geçen bölgede ekimine başlandığını kabul etmektedir¹⁵. Ahmet eş-Şamî ise, Adem Metz ile aynı görüşü paylaşmakta ve H. IV. yüzyıla kadar pamuğun Irak, Horasan ve Mısır'da ekilmediğini iddia etmektedir¹⁶.

Pamuğun Hindistan'dan çıkarak diğer bölgelere yayılması konusunda ileri sürülen görüşlerden, bu ürünün VI. yüzyılda bir yandan Horasan'a diğer yandan da Türkistan¹⁷ bölgesine girdiğini ve VII. yüzyılın başlarında da Horasan'dan Yukarı Mezopotamya'ya yayıldığını söylemek mümkündür.

Burada Güney Arabistan'ı veya başka bir deyişle Yemen'i de gözardı etmemek gerekir. Zira Yemen bölgesinin, İslam'dan önce ve İslam'ın yayılışı esnasında çok ileri bir dokuma sanayine sahip olduğu görülmektedir¹⁸. Ayrıca burada, dokuma sanayinde kullanılan yün, keçi kılı ve keten gibi hammaddeler yanında pamuğun da bu alanda kullanıldığına şahit oluyoruz¹⁹. Bize göre, bu gelişme, aynı tarihlere rastlayan Farisler'in Yemen'i ele geçirmeleri ile ilgili olsa gerektir²⁰. Böylece, pamuk ekimi bir yandan İran yoluyla Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerine yayılırken diğer yandan Farisler tarafından Yemen'e sokulmuş oluyordu.

¹² Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev; Bahriye Üçok), İstanbul, 1972, s. 291.

¹³ Morice Lombard, *el-Coğrafya et-Tarihîye li'l-Alemi'l-İslamî hilâle'l-Kurûni'l-Erba'ati'l-Ulâ*, (Çev: Abdurrahman Hamide), Dimaşk, (Trz.) s. 239-240.

¹⁴ Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti* (Çev; Ahmet Fidan-Hasan Mentek), Ankara, 1991, c. I, s. 172.

¹⁵ Adem Metz, *el-Hadâratu'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicri*, (Arp. trc. Muhammed Ebu Ride) Beyrut, 1967, c. II, s. 356-357.

¹⁶ Bkz. Ahmed eş-Şamî, *el-İlakâtu't-Ticâriyye beyne Düveli'l-Halic ve Buldânu's-Şarki'l-Aksâ ve Eserü Zâlike fi Ba'di'l-Cevâni'l-Hadâriyye fi'l-Usûri'l-Vüstâ*, el-Müerrihu'l-Arabi, Bağdat, 1980, S. 12, s. 120.

¹⁷ Bkz. Morice Lombard, s. 239-240.

¹⁸ Bkz. Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, (Trc. Muhammed Ataullah, Sad. İsmail Kaya), Ankara, 1982, s. 195; İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, (Thk. Mustafa es-Sakka ve arkadaşları), Beyrut, 1990, c. I, s. 22.

¹⁹ Cevad Ali, c. VII, s. 526; Ahmed Salih el-Ali, *et-Tanzimâtu'l-İçtimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evel el-Hicri*, Bağdat, 1953, s. 222.

²⁰ Farisler'in, Yemen hâkimiyeti ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn-Hişam, *es-Sire*, c. I, s. 58; Neşet Çağatay, *Yemen'de İran Hâkimiyeti, İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, Ankara, 1971, s. 101; Mustafa Fayda, *İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara, 1982, s. 12-13.

Pamuk ekimi daha sonra Çukurova, Kuzey Suriye, Şam Vahası ve Ürdün'e girdi ve Mısır'a yerleşmeden, ketenle rekabet edemediğinden Kuzey Afrika'ya geçti, buradan, Tunus'un ve Fas'ın güney bölgelerine oradan da İspanya ve Sicilya'ya yayıldı²¹. Kıbrıs ve Girit, pamuktan etkilenmesine rağmen, onun kültürünü, gerçek anlamda daha sonraları Haçlı Seferleri döneminde geliştirdiler²².

Bütün İlkçağ boyunca Nil deltasında keten ekilmişti. X. yüzyılın ortasında Büveyhoğulları'ndan Adudu'd-Devle Fena Hüsrev b. el-Hasen Rüknu'd-devle (Öl. 983) keten ekimini Huzistan'da Siniz'e ve İran'ın güneyinde Kazerûn ve Tevvac'a getirdi. Buradan hemen Taberistan'a ve Kuzey İran'daki Derbend'e yayıldı²³.

Keten rutubetli, siyah iyi kaliteli toprağa ekilirdi. Kimi bölgelerde yağmur yeterli idi, başkalarını da sulamak gerekirdi. Toprak önceden üç kez sürüldükten sonra tohum rüzgârsız bir günde rutubetli toprağa ekilir, sonra yavaşça üstü toprakla örtülürdü. Uzayıp gelişen keten sarı bir renk alınca koparılır, ince bir tabaka halinde toprak üstüne yayılır, böylece o kururdu. Tersine çevirdikten sonra 4-5 günün bitiminde onlardan küçük desteler yapılır ve güneşte bırakılmaya devam edilirdi. İyice kuruduktan sonra bir sopa ile dövülerek tohumu düşürülürdü. Bundan sonra tohumlar toplanır, kalburlanır ve yeni çanaklara konurdu. Destecikler suyun üstüne çıkmasını diye taşların altında iyice batırıldı²⁴.

Derbend ve Gürgen gibi soğuk bölgelerde keten elli gün suda kalırdı. Buna karşılık Mısır, Huzistan ve Kazerûn gibi sıcak yerlerde bunun için bir ay yeterdi. İslatmadan sonra, keten iyice kuruyunca onu ağaçların altında açık havada bırakırlar, sonra onları tutam tutam uzun ve düzgün bir meşe sopasıyla döverlerdi ki, kırılıp kabuğundan ayrılınsın. Böylece olağanüstü iyi lifler elde edilirdi²⁵.

Dokuma sanayinin önemli bir hammaddesini de ipek oluşturmaktadır. Arap dilinde "harîr" olarak geçen ipek sözcüğünün kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Strabon, Yunanlılar'ın ipeği Hindistanlılar'dan aldıklarını bu sebeple de ona Hindistan'da yaşayan kavimlerden birinin adını

²¹ Morice Lombard, s. 239-240; Andre Miquel, c. I, s. 172.

²² Aynı eser, s. 239-240; Aynı eser, c. I, s. 172.

²³ Ali Mazaheri, s. 292.

²⁴ Aynı eser, s. 292-293.

²⁵ Aynı eser, s. 292-294.

koyduklarını iddia eder²⁶. Bazı araştırmacılar ise, antik Yunan metinlerinde geçen "sericum" sözcüğünün işlenmemiş ipek anlamında kullanıldığı görüşünü benimsemişlerdir. İbranice'de yer alan "pemeshek" sözcüğüne dayanarak bazı bilim adamları onun, Dımaşk İpeği veya Dımaşk'ta dokunmuş ipek anlamına geldiğini savunmuşlardır. Başka bir grup araştırmacı da ipek sözcüğünün, Arap dilinde geçen ve bir çeşit ipeği veya işlenmemiş ipeği ifade eden "Dımask" kelimesinin bozulmuş şeklinden ibaret olduğunu iddia etmişlerdir²⁷. Harîr (ipek) sözcüğü ile birlikte "es-serak" sözcüğü de kullanılmaktadır. Bu da ipek parçacıkları, beyaz ipek ve genel anlamda ipeği ifade etmektedir. Bazı bilim adamları, bu sözcüğün Arapça'ya, Farsça'dan geçtiğini ve kelimenin aslının "sereh" yani iyi, kaliteli anlamına geldiğini savunmaktadırlar. es-Serak sözcüğü "sirikon" şeklinde de kullanılır. Bu sözcük ise, Yunanca'da "sericum" olarak geçer ve genel anlamda her çeşit ipeği ifade eder²⁸.

İpek endüstrisi dut ekimi ve ipek böceği yetiştiriciliği sanatına dayanır. Bu sanatı Sasanîler Semerkant ve Hotanlılar'dan, bunlar da Çinliler'den öğrenmişlerdir²⁹. Miladî VI. yüzyılda ipek böcekleri, Türkistanlı bir rahip tarafından taşınarak Suriye'ye getirildi. Sonra İslam fetihleri sonucunda ipek böceği yetiştiriciliği tüm Akdeniz ülkelerine yayıldı. Bununla birlikte ipek endüstrisi Güney Suriye, özellikle de Lübnan Dağı, Kıbrıs, Tunus'un güneyi (Kâbis bölgesi), Güneydoğu İspanya ve Sicilya'da büyük gelişme gösterdi³⁰.

Miladî VIII. yüzyılda ipek böceği yetiştiriciliği, Kuzey Suriye'de ipek endüstrisinde önemli bir yere sahip olan Kinnesrin'den, Suriyeliler tarafından İspanya'nın Ceyyân Bölgesine getirildi. Böylece, ipek üretimi, Batı Avrupa'da yer alan Müslüman İspanya'nın özelliklerinden biri haline geldi. Sicilya Adası'na giren ipek, ancak Normanlar'ın bu adayı ele geçirmeleriyle Hıristiyan Batı Dünyasına taşındı ve Güney ve Kuzey İtalya'ya yerleşmiş oldu³¹.

Sasanîler döneminde İran ipek endüstrisinin hammadde ihtiyacını Çin'den ithal edilen ipekler karşılamaktaydı. Bazen de bu Çin ipeği, buradan Bizans'a gönderiliyordu. İslam'ın yayılışından sonra, Çin'den işlenmemiş ipek

²⁶ Cevad Ali, c. VII, s. 64.

²⁷ Aynı eser, c. VII, s. 605.

²⁸ Aynı eser, c. VII, s. 606.

²⁹ Ali Mazaheri, s. 308.

³⁰ Andre Miquel, c. I, s. 172.

³¹ Morice Lombard, s. 240-241.

ithalatı büyük bir sekteye uğradı. Bu ülkeden yapılan ipek kumaş ithalatı ise, eskisi gibi devam etti. Bu esnada, İslam Dünyası üretmiş olduğu ipeklerin tümünü dokuma fabrikalarında kullanmıyorlardı. Zira, bu ipeklerin büyük bir kısmı Bizans'a ihraç ediliyor ve bu ülkenin ipek endüstrisi tamamen İslam ülkelerinden ithal edilen hammaddeye bağımlı idi³².

Bütün Ortaçağ boyunca İslam Ülkeleri içinde kozacılık bakımından en sağlam geleneklere sahip olan ülke İran'dı. Orada ipek böceği yetiştiriciliği çok çabuk en iyi gelişmeyi gösterdi. Burada yer alan Yezd Bölgesi insanları dünyanın en iyi ipeğini elde etmişlerdir³³.

Dutluk haline getirmek için gerekli toprağı seçmek ve hazırlamak başlı başına bir bilimdi. Ayrıca, ağaçlara zarar vermemek için yaprak toplamanın bir yöntemi vardı. Ayrıca onlar, kendi dut ağaçlarından, bu ağaçların normal olarak verdiği on katı yaprak elde etmeyi biliyorlardı³⁴. Yumurtalar büyük ihtimam gerektirirdi. Köylü kadınların yumurtaları muhafaza etmek ve nazardan korumak için kutunun kenarına bir firuze veya bir inci koyarlardı. İlkbahar gelince, yumurtaları küçük torbalara koyup böcekler çabuk çıksınlar diye koltuk altlarına bağlayıp taşırlardı³⁵.

Böceklerin, dutların ilk yapraklarını verdikleri sırada çıkmalarına dikkat edilirdi. Yumurtadan çıkış dört ile beş gün sürerdi. Böcekler günde üç kez yaprak verilirdi. Biraz sonra böcekler turmanabilsinler ve kozalarını yapsınlar diye küçük dalcıklar konurdu. Kozaları açma zamanı gelince, bu iş o kadar nazikti ki, ayrı bir uzmanlık işi sayılırdı³⁶.

XIII. Yüzyılda İran'ın en çok ipek üreten yeri Hazar kıyısında Gilan'dı. Buranın çok ünlü olan ipeği, bütün İslam ülkelerinde alıcı bulur, Kilikya Ermeniler'i onu Cenevizliler'e veya Avrupalılar'a satarlardı³⁷.

Ortaçağ İslam dünyasında dokuma atölye ve fabrikalarında üretilen dokuma çeşitlerini ele almadan evvel, İslam öncesi ve İslam'ın yayılışından sonraki devirlerde Hz. Peygamber ve ilk dört halife dönemi dışında hiç önemini

³² Aynı eser, s. 241.

³³ Ali Mazaheri, s. 308-309.

³⁴ Aynı eser, s. 309.

³⁵ el-İbşihî, *el-Müstazraf min kulli Fennin Müstazraf*, (Thk. Mufit Muhammed Kamiha), Beyrut, 1986, c. II, s. 243; Ali Mazaheri, s. 309.

³⁶ Ali Mazaheri, s. 309, 310.

³⁷ Aynı eser, s. 310.

kaybetmeyen ve bir nevi devlet tekelinde bulunan fabrikalar olarak çalışan nakış evlerinden bahsetmek istiyoruz.

Miladi VI. yüzyılda Arap yarımadasının güney bölgelerinde, özellikle de Yemen'de hammaddesi pamuğa dayalı dokuma endüstrisi büyük gelişme kaydetti. Bu sanayi dalı devletin en önemli gelir kaynakları haline geldi. Burada krallar için çalışan birçok dokuma atölyesi ve nakış evi kumaş imal etmekteydi. O dönemde devlet tekelinde bulunan bu dokuma fabrikalarına "Ta'met melken" yani kraliyet dokuma evi denilirdi³⁸.

Yemen dokuma endüstrisinin temeli büyük bir ihtimalle bu ülkede kurulan Himyer devleti³⁹ ve İslam öncesi dönemde burayı ele geçiren Sasaniler'in beraberlerinde getirmiş oldukları dokuma kültürüne dayanmaktaydı⁴⁰. İbnü'l-Mücâvir, Yemen dokuma endüstrisi hakkında şöyle der: " Abdullah b. Muhammed b. Yahya el-Hâik bana şunu anlattı: Yemen kadınlarının dokuma tekniği Himyer ve Fars dokuma tekniğine dayanır. Ben ona bu nasıl bir şeydir? dedim. O da, Himyer tekniğine dayanan dokumada orta parmak, baş parmağın üzerine, Fars tekniğinde ise baş parmak, orta parmağın üzerine çıkarılmaktadır."⁴¹.

Eski Yunanlılar tarafından " Arabia Felix " ⁴² yani (mutlu Arap ülkesi), Kur'an-ı Kerim'de " İyi ve güzel ülke " ⁴³ ve ağaçları, meyveleri ve tarımının bolluğu nedeniyle Araplarca " Yeşil Yemen " ⁴⁴ olarak tanıtılan Yemen'de dokuma endüstrisinin gelişmesine zemin hazırlayan faktörlerin başında da buranın toprağının tarıma çok elverişli olması gelir ki, bu da pamuk ekimi ve hayvan yetiştiriciliği için önemli bir kaynak ve sağlıklı bir ortam teşkil etmekteydi. Kumaşların boyanmasında kullanılan bitki kaynaklı boya endüstrisinin gelişmesini de aynı faktöre dayandırmak mümkündür.

Farslar, İslam'dan önce nakış evlerinde üretilen elbiseleri, hükümdarlarının resimleriyle veyahut belli şekil ve resimlerle süslerlerdi⁴⁵.

³⁸ Cevad Ali, c. VII, s. 598.

³⁹ Bkz. el-Asma'i, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, (Thk. Muhammed Hasan Al-i Yâsin), Bağdat, 1959, s. 25; el-Hemdani, *el-İklil*, (Thk. Oscar Løfgren), Leiden, 1954, s. 59.

⁴⁰ Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, Kahire, 1908, s. 131.

⁴¹ Bkz. İbnü'l-Mücâvir, *Tarihu'l-Müstabsir*, Leiden, 1951, c. II, s. 256.

⁴² Cevad Ali, c. I, s. 118-119; Corci Zeydan, *el-Arab*, s. 103.

⁴³ Neml, 22; Sebe', 15.

⁴⁴ Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut, (Trz.), c. V, s. 511.

⁴⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, Bağdat (Trz.) s. 266-267. (Trk. trc. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, 1991, c. II, s. 27.

İslam'ın yayılışı esnasında Müslümanların fetihlerle meşgul olması nedeniyle ve İslam dinin öğütlediği züht ve takva öğretisi neticesinde halifeler giyim-kuşam konusunda lüksten uzak kaldılar⁴⁶. Emevîler devrinde dokuma ve giyim fabrikaları büyük bir hızla gelişti. Bunlara "Dârü'-Tırâz" (Nakış Evleri)⁴⁷ denilirdi. Dokunan kumaşların etrafı halifelerin ad ve künyelerini içeren satırlarla nakışlanırdı. Yanında bazen ayet ve dualarda yazılırdı⁴⁸. Emevîler'de ve Abbâsîler'de ırsız dokumaların üretimi ve buna bağlı hakların korunmasına önem verilmiş, gösterişe düşkün Fatımîler'deyse bu tür kumaşların üretimi daha da değer kazanmıştı. selçuklular'ın saraylarında da bu tür imalâthaneler vardı⁴⁹.

Tezgâhlarda bayrak ve sancaklar, saray sergi eşyası, halifelerin yüksek rütbeli devlet adamlarına ve kumandanlara giydirdiği elbiseler de dokunurdu⁵⁰.

Devlet tekelindeki dokuma fabrikalarını idare eden müdüre " Sâhibu't-Tırâz " denilirdi⁵¹. Müdür, kalıba sokmak işlerine, araç-gereç ve dokumalara bakardı. Fabrikalarda çalışanların ücret ve aylıklarını, muhtaç oldukları şeyleri tedârik etmek onun sorumluluğuna verilmişti⁵².

Abbâsîler döneminde, halifelerin kendileri ve saray mensuplarının giyim ihtiyaçlarını karşılayan özel dokuma fabrikaları yanında halka yönelik genel dokuma fabrikaları da bulunmaktaydı⁵³. Bu olguyu, İslam öncesi devirde de görmek mümkündür. Zira bazı hükümetler, bazı dokuma çeşitlerinin imalini kendi tekellerinde tutuyorlardı. Örneğin, Mısır'da devlet, krallar tarafından kullanılması, kumandanlara, devlet ve din adamlarına hediye olarak verilmesi amacıyla, kaliteli kumaş ürettiyordu ve bu kumaşlara üretici fabrikanın markasını ve hükümdarın şiarını işliyordu. Böylece bu kumaşın devlet tarafından üretildiğini de halka bildirmiş oluyordu. Hatta bazı hükümdarlar,

⁴⁶ el Ubeydî, s. 37.

⁴⁷ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Trc. Fuad Köprülü), Ankara, 1973, İzahlar kısmı, s. 159.

⁴⁸ Süphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (Çev: İbrahim Sarmış), İstanbul, 1983, s. 303.

⁴⁹ Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, (Trz.), c. XII, s. 11513.

⁵⁰ Süphi Salih, s. 303.

⁵¹ İbn Haldun , s. 267; el- Ubeydî, s. 34.

⁵² Aynı eser, s. 267.

⁵³ el-Ubeydî, s. 32.

halkla birlikte ortaklaşa dokuma fabrikaları kurmayı da teşvik ediyorlardı ve onlarla bu alanda rekabet yoluna gidiyorlardı⁵⁴.

el-Ubeydî, en-Nüveyrî'den naklen Memlûkler döneminde Sultan el-Eşref Şaban'ın İskenderiye tırazını ziyaret etmesi münasebetiyle çok güzel bilgiler aktarmaktadır. en-Nüveyrî şöyle diyor: "Veziri onunla tıraz (dokuma) evine kadar refakat etti ve hükümdar atından inerek buranın merdivenlerinden yukarı çıktı. Sonra o, dokuma tezgâhlarının bulunduğu yere geldi ve çeşitli kumaşlar dokuyan işçileri seyretmeye başladı. Arkasından tezgâhları teker teker dolaşarak onları incelemeye koyuldu ve işçilerin nasıl çalıştıklarını, sonra çocuk işçilerin iplikleri taşıdıklarını ve o ipliklerle kumaşların nasıl dokunduklarını kontrol etti."⁵⁵

Arap yarımadasının Hicaz bölgesinde küçük çapta dokumacılıkla uğraşan işçiler bulunmaktaydı ve bu işçiler, daha ziyade kadınlardan oluşmaktaydı. Sahîh-i Buharî'de Sehl b. Sa'd'dan şu rivayet nakledilir: "Bir kadın bir hırka (burde; çizgili bir elbise veya siyah küçük kareli bir elbise olduğu söylenmiştir.) getirdi. Râvi şöyle dedi; biliyor musunuz burde nedir? Kendisine şu cevap verildi; Evet o kenarı ince kadifeden kumaştır denildi ve "Ey Allah'ın Resûlü, bunu kendi elimle dokudum, sana giydirmeye geldim." Hz. Peygamber (s. a. v.) 'de onu aldı⁵⁶. Diğer bir haberde ise şöyle denilir; "Kadın, Hz. Peygamber'e (s. a. v.) yünden siyah-beyaz benekli bir cüppe ördü ve kenarlarını da siyah yaptı. Resûlüllah (s. a. v.), onu giyince "bakın ne kadar güzel ve ne kadar yumuşak!" dedi. Bir bedevî ayağa kalkıp "Ey ! Allah'ın Resûlü onu bana hibe et" dedi. Resûlüllah (s. a. v.), kendisinden bir şey istendiğinde cimrilik etmezdi. Cübbeyi ona verdi ve kendisine de başka bir cübbe dokunmasını emretti. Hz. Peygamber (s. a. v.) cübbe tezgâhta olduğu halde (daha bitmemişken) vefat etti⁵⁷.

el-Kettanî, İbnu'l-Cevzî'den naklen ünlü sahabilerden Zübeyr b. el-Avam, Amr b. el-As ve 'Amir b. Kureyz'in yün ve ibrişimden kumaş imal ettiklerini bildirmektedir⁵⁸.

⁵⁴ Cevad Ali, c. VII, s. 599-610.

⁵⁵ el-Ubeydî, s. 34.

⁵⁶ Bkz. el-Buharî, *Sahîh*, İstanbul, 1992, c. III, s. 13-14 ; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut, (Trz.), c. I, s. 454 ; el-Kettanî, *et-Terâübul-İdâriyye*, (Çev; Ahmet Özel), İstanbul, (Trz.), c. II, s. 276-287.

⁵⁷ Aynı eser, c. II, s. 287

⁵⁸ Aynı eser, c. II, s. 287.

Daha önce Yemen'in İslam öncesi döneminde dokuma endüstrisinde büyük ilerleme kaydettiğini belirtmiştik. Yemen bu özelliğini İslam'ın yayılışından sonraki dönemlerde de devam ettirdi ve burada Necran, Ma'âfir ve Te'iz bölgelerinin adını taşıyan elbise imal edilmekteydi. Bunlar çizgili burdeler, el-Ethamiyye adıyla tanınan içinde kırmızı ve yeşil çizgiler bulunan cübbeler ve Yemen'in el-Hibere⁵⁹ diye adlandırılan burdelerinden oluşuyordu. Ayrıca es-Sıbre, es-Schûliyye, el-Adeniyye ve el-'Asb⁶⁰ adlarında elbiseler de burada imal ediliyordu. Bu sonuncular ise genellikle pamuklu elbiseler olup, ucuza satılan ve daha çok bedevilerin ihtiyacını karşılamak için üretilen elbiseler idi⁶¹.

Yemen'de çeşitli kumaşlardan üretilen diğer elbiseleri de şöyle sıralamak mümkündür; el-Hâl (Yumuşak bir kumaştan imal edilip, siyah çizgileri bulunan kırmızı bir elbisedir.) el-Vesâil (Kırmızı kumaştan yapılmış bir elbisedir.), el-Mümercél (İçinde resimler bulunan bir elbise çeşitidir.) el-Me'âcir (Bir çeşit kadın elbisesidir.) es-Sirâ' (Sarı çizgili bir elbise olup, ipek veya altın karışımından imal ediliyordu ve zenginler tarafından kullanılmaktaydı.), eş-Şarâbiyye (Bir çeşit burdedir.)⁶².

Emevî Halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik nakışlı elbiseler giymeyi çok severdi. Bu sebeple kendisi gibi yakınları ve devlet adamlarının da aynı şekilde giyinmelerini zorunlu kılmuştu. Hizmetçileri bile yanına girdiklerinde aynı kıyafeti giymek zorundaydılar. Hatta o, bu hususta o kadar ileri gitmişti ki, öldükten sonra nakışlı elbiseler içinde defnedilmesini vasiyet etmişti. Cübbe, yelek, şalvar, sarık ve külahlardan oluşan bu kaliteli elbiseler Yemen'de imal edilmekteydi⁶³.

Sadece kaliteli bir burdenin (cübbe) beşyüz dinara⁶⁴ satıldığı göz önünde bulundurulursa, dokuma sanayinin Ortaçağlarda Yemen'in milli gelirine ne denli büyük bir katkı sağladığı açıkça görülür.

⁵⁹ Bu elbiselerin tesettürlü kadınlar tarafından ev dışında giyilen siyah renkli çeşitleri de vardı. Bkz. Lewis Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-Luğa*, Beyrut, 1981, s. 113.

⁶⁰ Bu çeşit Yemen burdeleri bir çok işlem sonucunda imal edilmekteydi. Bunların önce tomanı dürülür, boyanır, sonra da dokunurdu. Bkz. İbn Manzûr, c. I, s. 604.

⁶¹ el-Âli, s. 221-222.

⁶² Cevad Âli, c. VII, s. 524-525, 600.

⁶³ Bkz. el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zehab ve Ma'âdinü'l-Cevher*, (Thk. Kasım eş-Şemmâ'î er-Rîfâ'î), Beyrut, 1989, c. III, s. 184, 185.

⁶⁴ İbn Rûste, *el-A'lâku'n- Nefise*, Leiden, 1891, c. VII, s. 112.

Arap yarımadasının doğu bölgelerinde bazı dokuma merkezleri bulunuyordu ve buralarda üretilen kumaşlar bu yerlerin adlarını taşıyordu. Katar kumaşları bunlardan biridir. Nisbeten sert, nakışlı ve kırmızı renkten elbiseler olup, adından anlaşıldığı gibi Katar yarımadasında imal edilmekteydi. Bir rivayete göre Hz. Peygamber, bu elbiseden giymiştir⁶⁵. Aynı zamanda Ömer b. el-Hattab ve Abdullah b. Amr b. el-As'ın da bu elbiselerden giydikleri rivayet edilir⁶⁶.

Ayrıca Suhâr, Uman, Dahran, Hecer ve Bahreyn'de imal edilen kumaşlar da şöhret kazanmıştı ve İslam Devletinin çeşitli yerlerinde insanlar tarafından kullanılmaktaydı⁶⁷.

Arap Yarımadası'nın Necid ve Tihâme bölgelerinde kadınlar deve kılını dokudukları gibi, pamuğu da "kanun" adında bir aletle dokuyorlardı. Sonra, dokunan kalın iple daha ziyade köle, cariye ve yoksulların kullandığı ve "el-Hecîre" (şiddetli sıcaklarda giyilen) elbisesi dedikleri bir çeşit yünlü elbise imal ediyorlardı⁶⁸. Buralarda altmış civarında dokumacının bu meslekle uğraştığını İbnü'l-Mücâvir'den öğrenmekteyiz⁶⁹.

Nasır Hüsrev, Bahreyn'de yer alan Ehsâ' şehrinde güzel fotalar dokuduklarını ve onları satmak maksadıyla Basra'ya ve diğer yerlere götürdüklerini bildirmektedir⁷⁰.

Ortaçağda Irak'ta sanayi, sınıfsal bir farklılaşma doğuran bir zenginliğe yol açacak ölçüde gelişmemişti. Devletin, bayrak, sancak ve resmî elbiselerin İmal edildiği geniş dokuma atölyelerine sahip olduğu biliniyor. Fakat dokuma endüstrisinin, tek kişilik işler ile az sayıda kişinin bir dükkan veya küçük bir imalathanede bir arada çalıştığı sanayiler arasında değişen sınırlı imkânları vardı⁷¹.

Abbasiler döneminde devlet, bazen elbiselere ağır vergiler uygulardı. Bu da dokuma endüstrisinde çalışan işçilerin tepkilerine yol açardı. Hicrî 375/M. 985 yılında Samsâmu'd-Devle b. Adudu'd-Devle, Bağdat ve çevre-

⁶⁵ el-Ali, s. 222; Cevad Ali, c. VII, s. 527; eş-Şamî, s. 222.

⁶⁶ Bkz. el-Ali, s. 223.

⁶⁷ Aynı eser, s. 223; Cevad Ali, c. VII, s. 527; el-Habib el-Cünhanî, *Devrû Umân fi Neş'etü't-Ticâretü'l-Alemiyye Hilâle'l-Asri'l-İslamiyyi'l-Evel*, el-Müerrihu'l-Arabi, Bağdat, 1982, S. 22, s. 27.

⁶⁸ İbnü'l-Mücâvir, s. 231.

⁶⁹ Aynı eser, c. II, s. 231.

⁷⁰ Nasır Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvahhab Terzi), İstanbul, 1950, s. 136.

⁷¹ Abdülaziz Dürî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991, s.100.

sinde dokunan pamuk ve ipek elbiselere vergi uygulamak istedi. Fakat halk buradaki el-Mansur Camii'ne toplandı ve Cuma namazını engellemeye çalıştı. Bu sebeple de burada büyük bir fitne çıkacaktı. Böylece, adı geçen hükümdar bu uygulamadan vazgeçti⁷².

H. 389/M. 998 yılında da Bağdat'ta pamuk ve ipek elbiselere öşür vergisi konulmak istendi. Bu durum üzerine dokuma işçileri vergiye karşı tepki gösterdiler. Sonra, halk da bu uygulamaya karşı çıkarak Cuma namazını engellediler ve el-Hamûlî adında bir kişinin evini yaktılar. Bu olay sırasında divanlara ait siciller de yandı. Sonra, devlet bazı kişileri tutuklayarak cezalandırdı. Böylece, sadece ibrişimden yapılan elbiselere öşür vergisi kondu ve satımı yapılan ve taşınan kumaşlara da damgalama usulü getirildi⁷³.

Irak'ta imal edilen kumaş çeşitlerine gelince, Attab adındaki bir Emevî prensinin, pek mümtaz evinin orada bulunması dolayısıyla Attab⁷⁴ adını taşıyan Bağdat'ın bir mahallesinde imal edilen yollu desenlere sahip ve pamuk karışımından yapılan bir kumaş ilk olarak burada M. XII. asırda dokunmaya başlanmıştı⁷⁵. Aynı dokuma çeşidi müslümanlar tarafından İspanya'da taklid edildi ve "tabî" ticarî adı altında Fransa, İtalya ve Avrupa'nın diğer şehirlerinde halk arasında pek yaygın bir hale geldi. Yine ya saf veya karışık ipekten ma'mul başa sarılan bir nevi sarık kumaşı, Kufe şehrinde imal ediliyordu⁷⁶.

Bağdat şehrinde altın sırmayla işlenmiş ipekler Damasko kumaşlar ve üzerinde hayvan örgeleri bulunan kadife kumaşlar da üretiliyordu⁷⁷.

Irak'ta imal edilen diğer dokuma çeşitleri ise, eğirilmiş ipek "Hazz" dan ve bezden yapılan paltoluk kumaşlardı. Ayrıca, buranın yünden ma'mul Si-cân adında çok kalın ve genellikle yeşil ve siyah renkte olan paltoları ün salmıştı. Bu paltoların daha kalın olanlarına da "el-Bett" adı veriliyordu. Bir rivayete

⁷² Bkz. es-Suyutî, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut, (Trz.), s. 378.

⁷³ el-Ubeydî, s. 35.

⁷⁴ Aslında el-Atûbe olarak isimlendirilen bu mahalle, nesebi Ümeyye b. Abdîşems'e dayanan ve Mekke'nin fethi esnasında müslüman olan ve Hz. Peygamber tarafından buraya vali atanan Attab b. Esîd'e nisbet edilerek bu adı almıştır. Bkz. İbn Amr es-Sedûsî, *Kitabu hazfî min Nesebi Kureys*, Kahire, 1960, s. 36.

⁷⁵ Bkz. İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Bağdat, 1937, s. 180 ; Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989, c. I, s. 530.

⁷⁶ Philip K. Hitti, c. I, s. 530-531; Yâsîn İbrahim Ali el-Caferî, *el-Yâ' kubî, el-Müerrih ve'l Coğrafiyy*, Bağdat, 1980, s. 279.

⁷⁷ Marco Polo, *Geziler Kitabı*, (Çev. Ömer Güngören), İstanbul, 1985, s. 24-25.

göre İbn Abbas savaşta Sicân adındaki paltolardan giyerdi⁷⁸. Şüphesiz ki, Hz. Ömer tarafından Yemen Necran'ından göç ettirilen Hıristiyanlar⁷⁹, Irak'ın güneyine yerleştikten sonra burada da Hulle (Takım elbise) imal etmeye devam ettiler ve onlar Me'mun dönemine kadar devlete vergi ödediler⁸⁰.

Enbar'da imal edilen Kutvaniyye abaları, Emevîler dönemiyle ilgili bilgilerde zikri geçen Kürt paltoları ve Kesker'de dokunan elbiseler⁸¹. Tekrit'in yünlü kumaşları⁸², Basra'nın desenli cübbeleri⁸³, ve bezleri⁸⁴, Hîre'nin meşhur Hîre elbiseleri⁸⁵, en-Numaniyye'de yapılan bal rengindeki kaliteli dokumalar⁸⁶, Kufe'nin ipekten ma'mul nakışlı giyisileri⁸⁷, Irak dokuma sanayinin ürünlerinden bazılarıdır.

Avrupa ihraç pazarına Bağdat'tan gönderilen zengin ipek kumaşlar, İtalyanca'ya " Baldacco " şeklinde bir kumaş türü adı kazandırmıştır. Batı kiliselerinin çoğunda altarların üzerini örtmede kullanılan Baldachin adındaki ipeklî örtüler de keza Bağdat'tan gönderilmekteydi⁸⁸.

Bağdat'ın Yekanki adındaki ince ipekten ma'mul sarıkları da müslümanlar tarafından büyük rağbet görüyordu⁸⁹. Yine bu şehirde yer alan et-Tüsteriyyûn adında bir mahallede İran'ın Tüster şehrinden gelip, buraya yerleşen bazı insanlar, Tüster elbiselerini üretiyorlardı⁹⁰.

Irak'ta üretilen kadın başörtüleri İslam devletinin çeşitli şehirlerine gönderiliyordu. Bu çeşit dokumaların daha ziyade renkli olanlarına büyük rağbet gösterildiğini İbn Abdirabbihî'nin şu rivayetinden anlamak mümkün-

⁷⁸ el-Ali, s. 224.

⁷⁹ Necranlıların Hz. Peygamber, Râşit halifeler, Emevîler ve Abbasiler dönemlerindeki durumları hakkında geniş bilgi için bkz. el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldan*, Beyrut, 1991, s. 75-86.

⁸⁰ Aynı eser, s. 224-225. Emevîler döneminde bir Hulle (Takım elbise) 1.000 dinara satılmaktaydı. Bkz. el-Mes'ûdî, *Mürûc*, c. III, s. 196; el-İbşihî, c. II, s. 59. Bu da Irak'a yerleşen ve bu çeşit dokuma endüstrisinde ün salan Necranlı Hıristiyanların Hulle imalinde büyük bir gelir elde ettiklerini göstermektedir.

⁸¹ el-Ali, s. 225.

⁸² el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden, 1904, s. 123.

⁸³ el-İbşihî, el-Mustatraf, c. II, s. 60.

⁸⁴ Faysal es-Sâmir, *Nahzatü't-Ticâretü'l-Arabiyye fi'l-Usûri'l-Vustâ el-İslamiyye*, el-Müerrihu'l-Arabi, Bağdat, 1981, S. 17, s. 74.

⁸⁵ Aynı eser, s. 74.

⁸⁶ el-Mukaddesî, s. 128-129.

⁸⁷ İbnu'l-Fakîh, *Muhtasar Kitabü'l-Buldan*, Leiden, 1302, s. 252.

⁸⁸ Philip K. Hitti, c. II, s. 942.

⁸⁹ el-Mukaddesî, s. 129.

⁹⁰ Yakut el-Hamevî, c. II, s. 36.

dür: " Irak'ta imal edilen başörtüleri taşıyan bir tacir Medine'ye geldi ve siyah olanlar dışında hepsini sattı. Tacir, ed-Darimî adındaki kendini züht ve takvaya adayan bir şaire derdini anlattı. O da bu hususta, şu şiiri yazarak Medine'deki şarkıcılar tarafından okunmasını istedi.

Siyah başörtülü güzele de ki, kendini züht ve takvaya adayan adama ne yaptın? O, namaz kılmak için elbiselerini toplamıştı! Fakat, sen onu görmek için mescid kapısında oturunca, işler değişti.

Şiir, şarkı olarak okununca, Medine'de ed-Darimî'nin züht ve takvadan vazgeçerek siyah başörtülü bir kıza aşık olduğu haberi yayıldı. Bu olay üzerine, Medine'de siyah başörtü satın almayan bir güzel kalmadı. Tacir, elindeki siyah başörtüleri satınca, ed-Darimî de eski haline döndü⁹¹.

Yukarıdaki olay günümüzde olduğu gibi, Ortaçağ İslam Dünyasında da sanayi ürünlerini pazarlamada, reklâmın önemli ve çok etkili bir araç olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Ortaçağ insanının modayı takip ettiğini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Suriye şehirlerinden Dımaşk'ta, ipekli dokumalar, aynı şehir adıyla anılan çok nefis, pahalı ve hiçbir yerde eşine rastlanmayan Dibaçlar (bütün ham maddesi ipekten olan elbiseler) üretilmekteydi. Hatta, buranın Dibaçları Bizans'ın en iyi Dibaçlarını aratmayacak kadar kaliteli ve Tüster'de imal edilen elbiselerle rekabet edecek kadar iyi yapıyordu⁹².

Hama şehri, ipekli kumaşlar ve özellikle de beyaz renkli dokumalar üretmekle şöhret kazanmıştı⁹³. Humus'ta çeşitli kumaşlar imal edilirken⁹⁴, Haleb'in el-Bâb kasabasında büyük çapta Kirbas olarak tanınan pamuklu elbiseler üretiliyor ve buradan Dımaşk'a ve Mısır'a ihraç ediliyordu⁹⁵.

Suriye'nin diğer şehirleri arasında yer alan Trablus ipekli kumaşlarla⁹⁶, Ba'lebek, hacda hacılar tarafından kullanılan ihramlarıyla⁹⁷, Sür, başka yer-

⁹¹ İbn Abdırabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, Beyrut, 1988, c. VI, s. 23. Ayrıca bkz. el-İbşihî, c. II, s. 59.

⁹² el-Mukaddesî, s. 180-181; el-İdrisi, *Nüzhetu'l-Müştak fi İhtirâki'l Afâk*, Kahire, 1994, c. I, s. 396; Ahmed Muhtar el-İbadî-Abdulaziz Salim, *Tarihu'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye*, Beyrut, 1991, s. 171.

⁹³ Mahmud Yâsin Ahmed et-Tekritî, *el-Eyyûbiyyûn fi Şimali's-Şam ve'l-Cezire*, Beyrut, 1981, s. 368.

⁹⁴ el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, Beyrut, 1986, s. 195.

⁹⁵ Yakut el-Hamavî, c. I, s. 360.

⁹⁶ el-Belazurî, *Fütuhü'l-Buldan*, (Çev: Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 324; el-İbâdî, *Tarih*, s. 169.

⁹⁷ İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta*, Mısır, 1938, c. I, s. 49-50.

lerde eşine az rastlanan pahalı ve güzel beyaz elbiselerle⁹⁸, Antakya, Attab, Tüster ve Isfahan dokumalarıyla ve kutsal şehir Kudüs, Müneyyere ve Bal'asiye adındaki giyisilerle ün salmışlardı⁹⁹.

Ortaçağda el-Cezire bölgesinde pamuk ekimi önemli boyutta gelişmişti. Burada üretilen pamuklar, bir yandan Musul'daki dokuma atölyelerini beslerken, diğer yandan Bağdat'a ihraç edilerek, orada renkli ipekle birlikte bir çeşit dokumaya dönüşüyordu. Bazen de Ahlat şehri ve Ermenistan'daki dokuma merkezlerine gönderiliyordu¹⁰⁰. Bu bölge İslam öncesi dönemde dokuması ile tanınıyordu ve bu endüstri buradan İran'a geçmişti.

el-Mesudî'nin naklettiği bir habere göre Sasanî hükümdarı Sâbur, el-Cezire bölgesi ve diğer Bizans şehirlerini ele geçirdikten sonra buradaki bazı dokumacıları alarak İran'ın Tüster ve Ahvaz bölgelerine yerleştirmişti. bu olaydan sonra da Tüster'de ipekten ma'mûl Tüster dibacı ve Sûs şehrinde hazz denilen dokumalar imal edilmeye başlanmıştır¹⁰¹.

İslam hakimiyeti döneminde ise el-Cezire bölgesindeki dokumacılık endüstrisi artarak devam etti. Bu dönemde burada "el-Katife" olarak adlandırılan kumaşlar imal ediliyordu. Ayrıca buradaki önemli şehirlerden biri olan Amid'den Bağdat'a yünden ma'mûl atlaslar, yünlü elbiseler, yatak örtüleri, cibinlik ve ketenden yapılmış kumaşlar, Musul'dan da perdelik gönderilmekteydi¹⁰². Aynı zamanda Meyyafârikin'in ipek tülleri ve mendilleri¹⁰³, Mardin'in yünlülerinden "el-Mer'iz"¹⁰⁴, ve Amid'in Sicilya işi ketenli elbiseleri¹⁰⁵, çok ünlüydü ve İslam Dünyasında rağbette idi.

Musul'un nemli iklimi, çevresindeki verimlilik ve şehirdeki başarılı ve tecrübeli dokumacıların varlığı, bu şehri dokumacılık ve özellikle de pamuk dokumacılığının merkezi durumuna getirmişti. el-Ömerî'ye göre XIII. yüzyılda Musul'da endüstriye bağlı olarak şunlar bulunmaktaydı: 980 adet giyim hanı, 4020 değirmen (el değirmeni), 99 adet susam yağı üretim merkezi, 75.000 dokuma tezgâhı, 68 adet su değirmeni, 120 adet kapalı çarşı, 36 adet

⁹⁸ el-İdrisî, c. I, s. 365-366.

⁹⁹ el-Mukaddesî, s. 180; el-İdrisî, c. II, s. 645.

¹⁰⁰ Morrice Lombard, s. 42, 43.

¹⁰¹ Said ed-Devecî, *Sinâ'atü'l-Mavsil ve Ticâretüha fî'l-Usûri'l-Vüstâ*, Mecelletü Sumer, S. 7, s. 92-93.

¹⁰² Aynı eser, s. 93.

¹⁰³ el-İdrisî, c. II, s. 825, 826.

¹⁰⁴ İbn-Battuta, c. I, s. 150.

¹⁰⁵ el-Mukaddesî, s. 145.

market (sûk), pazar, 548.000 adet dükkân¹⁰⁶. Bu kapasitesiyle Musul şehri Ortaçağda dünyaca bilinen en büyük endüstri merkezlerinden biriydi ve burada üretilen ma'müller Avrupa, Asya ve Afrika'ya ihraç ediliyordu¹⁰⁷.

Ortaçağda Musul'da imal edilen dokumalar kullanılan hammaddelerin çeşitlerine göre üç bölüme ayrılır.

a-İpekli dokumalar: Bunlar saf ipekten veya ipek ve pamuk karışımından imal ediliyordu¹⁰⁸. Musul'un bu kaliteli dokumaları en güzel renk ve desenler uygulanarak altın ve gümüşten ma'mûl iperle hazırlanır ve kenarlarına da bazı yazılar ve geometrik ve bitkisel süslemeler yapılırdı¹⁰⁹. Bu çeşit dokumalardan yapılan elbiseler ancak hükümdar, emir ve zengin tabakanın insanları tarafından giyilmekteydi¹¹⁰. XIII. yüzyılda Musul'u ziyaret eden Marko Polo, burada görmüş olduğu ipekli dokumaları şöyle tanıtır: "Bu dokumaların ticâretini yapan tüccarlar bunlara "muslin" adını veriyorlar. Onlar aynı zamanda baharat, mücevherât, inciler ve altın karışımı ipek kumaşlar da satıyorlardı"¹¹¹. Bununla birlikte Musul şehrinin o dönemde İtalya'ya ihraç ettiği dokuma ürünleri, bu ülkede mussolina adıyla tanındığı gibi, birçok Avrupa dilinde de Muslin olarak geçmekteydi¹¹².

b-Yünlü dokumalar: Bu dokuma türü de önceki türler kadar mükemmeldi ve Musullu dokumacılar bu çeşit kumaşların imalinde üstün yetenek ve beceri gösteriyorlardı¹¹³. Musul'da "el-Mesûh" adı verilen bir çeşit dokuma imal ediliyordu. el-Mesûh evlerde yatakta örtünmek ve aynı zamanda yatak üzerine örtmek için kullanılan çizgili bir dokuma çeşididir. Bu çeşit dokumalar Musul'da çok mahir dokumacılar tarafından günümüzde de imal edilmektedir. "Câcim"¹¹⁴ olarak adlandırılan bu dokumalar, sağlamlığı, dayanıklılığı ve renklerinin canlılığı ile tanınmaktadır¹¹⁵.

¹⁰⁶ Muhammad Rashid Al-Feel, *The Historical Geography of Iraq, Between the Mongolian And Ottoman Conquests, 1258-1534*, Necef, 1965, c. I, s. 266-267. Ayrıca bkz. el-Ubeydi, s. 36.

¹⁰⁷ Aynı eser, c. I, s. 267.

¹⁰⁸ Said ed-Deveci, s. 93.

¹⁰⁹ Heyet, *el-İrak*, s. 469-470; Aynı eser, s. 93; Muhammed Rashid el-Feel, s. 267.

¹¹⁰ Said ed-Deveci, s. 93.

¹¹¹ Aynı eser, s. 93.

¹¹² Marco Polo, s. 23, 24; Philip K. Hitti, c. II, s. 942; Morice Lombard, s. 173.

¹¹³ Said ed-Deveci, s. 93.

¹¹⁴ Bugün hala bu tür örtüler Kuzey Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Cecim olarak adlandırılmaktadır.

¹¹⁵ Aynı eser, s. 93-94. Ayrıca bkz. Muhammad Rashid el-Feel, s. 268.

c-Pamuklu dokumalar: Ortaçağda Musul büyük miktarda pamuklu dokuma üretiyordu ve bunların birçok çeşidi vardı. Dış ülkelerde Şâş (shash) olarak bilinen ve Musul şaşı adıyla da meşhur olan ince pamuklu kumaşların üretimi ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Bu kumaştan zengin tabakanın erkekleri için çok güzel sarıklar yapılırdı ve bunlar binbir gece masallarını anlatan kataba bile girmişti¹¹⁶.

Musul ayrıca ipek ve pamuk karışımından imal edilen ve el-Muharrasat ismiyle tanınan bir kumaşla da ün salmıştı¹¹⁷. Bununla birlikte burası sağlıklı ve inceliği ile tanınan ve iç çamaşır olarak kullanılan beyaz bir kumaşla erkekler ve kadınların kendilerine çeşitli elbiseler yaptırdığı renkli bir dokuma da üretmekteydi. Büyük miktarda üretilen bu kumaşların çoğu doğu ve batı ülkelerine ihraç ediliyordu¹¹⁸.

H. 656-M. 1258 yılında Musul'da dokumacılara ait 980 adet han ve 75.000 el tezgahının bulunduğu daha önce belirtmiştik. O dönemde her el tezgahında bir günde ortalama 5 m kumaş imal edildiği hesaplanırsa, toplam $75.000 \times 5 = 375.000$ m kumaş üretildiği ortaya çıkar¹¹⁹. Yukarıdaki rivayet doğruysa ki, İbnu'l-Cevzi'nin el tezgâhları hakkında vermiş olduğu 908¹²⁰ rakamı, el-Ömerî'nin 980 rakamına çok yakın ve benzerlik göstermekte ve dolayısıyla da birbirini doğrular mahiyette görülmektedir, Musul'un bir günde ürettiği kumaş miktarı gerçekten de küçümsenecek bir miktar olmasa gerek.

Musul şehri H. 660-M. 1262 yılında Moğollar tarafından fethedildi. Howarth'a göre, şehirdeki esnafın telkiniyle buradaki bütün insanlar korkunç bir şekilde öldürüldü. Buna rağmen Marco Polo'nun Musul'u ziyaret ettiği tarihte, dokumacılık endüstrisi hiçte kötü bir durumda değildi ve daha önce de belirtildiği gibi bu dönemde burası altın, gümüş ve pamuklu işlemleriyle meşhurdur. Fakat altının Moğol hükümdarı İlhan tarafından yasaklanmasından sonra, ihtiyacın karşılanması beklentisi vardı¹²¹.

Musul'daki dokuma endüstrisi, bütün siyasî olaylara ve değişik engellemelere rağmen gelişmesini devam ettirdi. XIV. yüzyılda Ebu'l-Fida, Musul'

¹¹⁶ Aynı eser, s. 94.

¹¹⁷ Muhammad Rashid el-Feel, s. 268.

¹¹⁸ Said ed-Deveci, s. 94.

¹¹⁹ Muhammad Rashid el-Feel, s. 268-269. Ayrıca bkz. Said ed-Deveci, s. 94.

¹²⁰ Said ed-Deveci, s. 94.

¹²¹ Muhammad Rashid el-Feel, s. 269.

daki dokuma endüstrisini ve özellikle de "el-Muharrasat" kumaşını övgüyle anlatmaktadır¹²². Ayrıca İzzeddin Ebu el-Mahâsin (1378)'nin ve Ebu Bekr el-Musilî (1392)'nin anlattıklarına göre bu tarihlerde Musul'da hala dokuma endüstrisi iyi bir konumda olup, bu alanda çalışan esnafın da faaliyetlerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır¹²³.

Musul'daki dokuma endüstrisi daha sonra İran yoluyla Hindistan'a geçti ve buradaki bazı şehirler bu çeşit dokumayla meşhur oldular. Fakat bunlar arasında özellikle Dakka, Musul'un pamuklu dokumalarının imali ve bunların altın ve gümüşle işlenmesi ve canlı renklerle boyanmasıyla büyük şöhret kazandı. Burada imal edilen boyu 90 ve eni 30 sm. olan bir kumaş parçası beştebir ons ağırlığında idi ve çarşılarda 40 İngiliz dinarına satılıyordu. Avrupa kadınları Hindistan'da imal edilen bu nevi Musul Kumaşlarına aşırı rağbet gösteriyor ve bunları doğudan ithal edilen diğer kumaşlara tercih ediyorlardı¹²⁴. XVII. yüzyılda bu endüstri Hindistan'dan İngiltere'ye geçti ve burada bulunan Müncister ve diğer şehirler bu çeşit dokuma sanayinin merkezi haline geldiler¹²⁵.

Miladî XI. ve XII. yüzyılda Anadolu'da istihsal edilen pamuk, yün, doğu ve batı müelliflerinin hayranlıkla bahsettikleri tiftiklerden ve hatta ipekten çeşitli kumaşlar yapılıyordu. Malatya'da kumaş dokuyan 12.000 tezgâh vardı. Keykubad'ın Venedikliler'le yaptığı ticarî anlaşmada ve B. Pegolitti'nin eserinde ham ve işlenmiş ipek de ihraç malları arasında zikrediliyor ve ticarete "Türkiye ipekleri (Seta Turchia) adıyla tanınıyordu¹²⁶.

Sivas bir ticaret merkezi olduğu kadar bir sanayi merkezi haline de gelmiş bulunuyordu. Özellikle yünlü ve pamuklu dokuma yapımı ilerlemiş idi. Kazvinî Sivas sof (Suf-i Sivasî)larının meşhur olup İran'a kadar gittiğini söyler, ki o zaman İran'ın sınaî inkişafı göz önüne getirilirse bu kumaşların önemi ve Sivas şehrinin sınaî faaliyeti daha kolay anlaşılır¹²⁷. Yine Malatya sofı ismi verilen ve çok mükemmel dokunan beyaz renkli bir nevi sof'un Memlükler'de üst elbisesi, yani hil'at olarak kış mevsiminde giyildiğini de biliyoruz. Bundan başka doğu Anadolu kumaşlarından (Hasan Keyf)'in sof ve

¹²² Aynı eser, s. 290.

¹²³ Aynı eser, s. 290.

¹²⁴ Said ed-Devecî, s. 95-96.

¹²⁵ Aynı eser, s. 96.

¹²⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam-Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s. 364.

¹²⁷ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1993, s. 121.

abayî ve Mardin'in Muhayyer ve sofları onaltıncı asırda bile şöhratlerini muhafaza ediyorlardı¹²⁸.

Aksaray'ın nalıdan başka denizci örtüleri de çok meşhur olarak ihraç ediliyordu. Antalya Kemha (İpekli)'ları, Erzincan Buharinleri, Mardin ve Muş pamukluları, Karaman'ın renkli kumaşları ve hamam takımları, Denizli'nin altın işlemeli (Ak-alemlü) bezleri, Ankara ve Sivas'ın yünlü kumaşları, Diyarbakır ve Kastamonu'nun Sahtıyanları çok meşhur olup, Avrupa'ya ve doğunun sanayi illeri beldelerine ihraç ediliyordu¹²⁹. Ayrıca, Ladik'te uzun ömürlü altın işlemeli pamuklu elbiseler¹³⁰, Konya ve Kayseri'de tavşan kını ve diğer göz kamaştırıcı renklerdeki ipekli kumaşlar¹³¹ ve Erzincan'da özellikle Bombazin denilen güzel yünlü bezler¹³² üretilmekteydi.

Tarihçi Reşideddin'e göre, güzelliği ile cennetten bir parça olan Erzincan'dan kumaş imalatı ileri olup, İlhanlı payitahtına her yıl 200 top Kemha, 1.000 arşın (ziraa) kadife ve 10.000 arşın İskarlat gibi kumaşlar gönderiyordu. Karahisar civarında işletilen şap maddeleri kumaşların boyanmasında çok mühim bir madde idi ve Trabzon limanı vasıtasıyla Avrupa'ya sevk ediliyordu. Muahhar kaynaklara göre, Kemah'ın ince ve zarif bezleri de meşhur idi¹³³.

Marco Polo, XIII. yüzyılın ortasında Anadolu'dan Moğolistan'a giderken bilgi verdiği beldeler arasında Mardin'de pamuk istihali ve pamuklu imalinden, orada yapılan Buharin kumaşlarından bahseder¹³⁴. XV. yüzyılda Uzun Hasan'a giden ve Mardin'e uğrayan elçi Barbaro bu şehrin çok iyi meskûn olduğunu, kalede 300 hane yaşadığını, kaydettikten sonra, burada ipek kumaşlar dokunduğunu belirtir¹³⁵. O, Bitlis ve Erzen'e gittiğini pamuk istihali ve dokumalarından başka burada yetişen keçilerin (tıftık) yününden kumaş yapıldığını söyler¹³⁶.

¹²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1988, s. 250.

¹²⁹ Aynı eser, s. 345.

¹³⁰ İbn Battuta, c. I, s. 184.

¹³¹ Marco Polo, s. 20.

¹³² Aynı eser, s. 120.

¹³³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 72.

¹³⁴ Aynı eser, s. 210.

¹³⁵ Aynı eser, s. 210.

¹³⁶ Aynı eser, s. 211.

Germiyan, Denizli ve Alaşehir'in kırmızı kumaşları ve beyaz renkteki sarık tülbentleri bütün civar hükümetlere sevk olunmakta idiler, hatta Germiyanoglu Süleyman Şah, kızını Osmanlı şehzâdesine vermek istediği zaman, gönderdiği heyetle beraber hediye olarak kıymetli kumaşlardan da yollamıştı. Germiyan kumaşlarından ve Ak-alemlî bezlerinden hil'at yapıldığını ve kezâ Alaşehir kızıl efladisinin de hem sancak bezi hem de hil'at olarak kullanıldığını kaynaklardan öğreniyoruz¹³⁷. Ayrıca Hüdavendigâr Murad Bey'in, başına Germiyan bezlerinden beyaz renkte ince tülbend sardığı ve kaftan ve cübbesinin de kırmızı renkli Germiyan kumaşından imal edildiği de malumumuzdur.¹³⁸

Anadolu'dan İstanbul ve Avrupa pazarlarına sevkedilen ipek ise çok önemli idi. Diyarbakır ve Siirt havalisinde istihsal edilen ipektен başka Küçük Asya'daki ipek ürünleri en çok Alaşehir ve Balıkesir taraflarında elde edilmekteydi. Burada çıkan ipekler Rum ve Frenk memleketlerine ihraç ediliyordu. Balıkesir ipekleri genellikle Bizans ipek dokumacıları tarafından satın alınıyordu ve bu ipek Rum ipeği ile rekabet içindeydi¹³⁹.

Ortaçağda Azerbaycan'ın Tebriz şehrinde altın sırma ile işlenmiş ipeklerden başka daha pek çok türde ipekli kumaşlar imal ediliyordu ve bu kumaşlar yüksek fiyatlara alıcı bulmaktaydı¹⁴⁰. Ayrıca, burada Attabî, Saklaton, Hatâî ve Atlas elbiseler üretiliyor ve doğu ve batıya ihraç ediliyordu¹⁴¹. Yine, Azerbaycan'da yer alan Bâbu'l-Ebvâb şehrinde ketenli elbiseler¹⁴² Gence'de kaliteli İbrişim ve Atlas kumaşlar, Farslar'ın el-Kutnî dedikleri el-Gencî adındaki özel giyisiler ve eğirilmiş ipek (Hazz)'den yapılan sarıklar¹⁴³, Huveyy'de Cûlah denilen Dibaçlar¹⁴⁴, Demîre ve Debîl de nefis dokumalar ve yünlü kumaşlar imal ediliyordu¹⁴⁵. Berza'a kentinde ise, pazar günleri Kurkî denilen bir çarşı kurulur ve burada İbrişim kumaşlar ve kaliteli elbiseler satılırdı¹⁴⁶.

¹³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 249. Ayrıca bkz. Necdet Sevinç, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*, İstanbul, (Trz.), s. 49.

¹³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 249.

¹³⁹ Aynı eser, s. 250.

¹⁴⁰ Marco Polo, s. 26.

¹⁴¹ el-Kazvinî, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.), s. 339; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 15.

¹⁴² el-Mukaddesî, s. 380; el-İdrisî, c. II, s. 822.

¹⁴³ el-Kazvinî, s. 522-523.

¹⁴⁴ Aynı eser, s. 527.

¹⁴⁵ el-Mukaddesî, s. 380; el-İdrisî, c. I, s. 339.

¹⁴⁶ Aynı eser, s. 380; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 451.

Burada Tiflis'in ipeklilerini, yünlülerini ve diğer kumaşlarını¹⁴⁷, Kalikala'nın kaliteli elbiselerini de zikretmek gerekir¹⁴⁸.

Herodot zamanından beri İran kumaşları büyük bir şöhret kazanmışlardı. Romalılar bu kumaşları satın almak için büyük miktarda para harcıyorlardı. Sonra Bizanslılar bu İran işi dokumaları taklit etmeye başladılar. Sonuçta Dokuma endüstrisi Sasaniler döneminde en üstün seviyeye ulaştı ve bu devirle ilgili ele geçirilen kumaş parçalarında genellikle geometrik şekiller, hayvan, kuş resimleri ve av sahneleri yer alır. İslam öncesi dönemde Çinliler ipekten ma'mul bu İran kumaşlarına büyük rağbet göstermekteydiler. Hatta Çin ile İran arasında yer alan Çin eyaletlerinin hükümdarları, baş vergisi olarak Çin krallarına bu kumaşlardan veriyorlardı¹⁴⁹.

Ortaçağda da İran işi dokumalar çok ün salmıştı. Yün, ipek, pamuk, keten ve kenevir eğirilip dokunurdu, çünkü İslam hem Mısır dokuma endüstrisinin hem Hind pamuk endüstrisinin hem de Çin'de doğup daha Ortaçağın başında İran'a gelmiş olan ipek endüstrisinin mirasçısı olmuştu¹⁵⁰.

Faris eyaletinin Tavvac, Fasa, Siniz ve Cennaba şehirleri halı, süslü işlemler ipek işlemeli ince kadife ve doğuda kaftan olarak insanlar arasında üstünlük ve asalet işareti olarak kabul edilen merâsim elbiselerinin başlangıçta ilk defa saray mensupları için üretildiği çok sayıdaki imalâthaneleri içlerinde barındırmaları dolayısıyla gurur duymuşlardır¹⁵¹. Bu çeşit ma'mul mallar (Farsça'dan gelen) Tırar adıyla biliniyorlar ve üzerlerine işlenen Halife veya Sultanın adı veyahut lakabı ile anılıyorlardı¹⁵².

İran dokuma endüstrisinin büyük merkezi Kâzerûn'dadır. Orada yüzbinlerce dokumacı devlete veya imtiyaz sahiplerine ait dokumahânelerde çalışmaktaydılar¹⁵³.

İran hakkındaki kitabını H. 500/M. 1106 yılında yazmış olan İbn Belhî Kâzerûn ve Tavvac keteninin imal tarzını şu surette anlatıyor: "Keten göl sularında yumuşatıldıktan sonra ayrılarak iplik halinde örülür. Bu keten iplikler

¹⁴⁷ el-Kazvini, s. 519; Marco Polo, s. 23.

¹⁴⁸ el-İdrisi, c. I, s. 207.

¹⁴⁹ Zeki Muhammed Hasan, *el-Fünûnu'l-İrâniyye fî'l-Asri'l-İslami*, Kahire, 1946, s. 243.

¹⁵⁰ Ali Mazaheri, s. 331-332.

¹⁵¹ el-İstahri, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s. 153; el-Mukaddesi, s. 442, 443; Ayrıca bkz. Philip K. Hitti, c. I, s. 531.

¹⁵² Aynı eser, c. I, s. 531.

¹⁵³ Ali Mazaheri, s. 333.

Rabban kanalının suyu içinde yıkanır ve suyu pek az olan bu kanalda yıkanan keten iplikler, bembeyaz olduğu halde başka bir suda yıkananlar katiiyen beyazlanmazlar. Bu Rabbân kanalı Şâhın hazinesi meyanında olup, bundan elde edilen ürünler şimdi emîrin hanedanına aittir. Zira, Beytülmal bu keten ipliklerin kullanılması için kendi emir ve siparişi üzerine işleyen dokumacılara müsaade etmiştir. Bir Beytülmal müfettişi, bu işe nezaret etmekte olup, simsarlar yabancı tacirlere teslim etmeden evvel balyeleri mühürlemek suretiyle kumaşların gerçek fiatlarını tayin ederler. Yabancı tacirler simsarlara güvenerek balyeleri olduğu gibi satın alırlar ve balyelerin gönderildiği her bir şehirde Kazerûn'lu simsarların sertifikaları öğrenildikten sonra, balyeler açılmadan satılır. Kazerûn'dan yüklenen bir yükün hiç açılmadan belki on defadan ziyade elden ele dolaştığı olurdu. Fakat şimdi bu günlerde mesele nin şekli değişmiştir. İnsanlar şereflerinden kaybetmişler ve resmî damgalı eşya çoğunlukla kıymetlerinden düşük görülmüş olduğundan daha önceki güven kaybolmuş ve bu sebepten dolayı, yabancı tacirler Kazerûn ürünlerini almaktan kaçınmışlardır.¹⁵⁴

Sinîz çamaşırılığı çok ünlüydü; Mısır'daki Dabîk'inkine Dabîkî dendiği gibi buna da Sinîzî denirdi. Saf ketenden çamaşır, doğaldır ki, yalnız zengin ve şık kimselere özgü idi. Ancak Merv'de pamuk flanel de yapılırdı. Bu kumaş tam demokratikti ve bundan halk çamaşır ve sarıklarını yapardı¹⁵⁵.

Faris eyaleti her şeyden önce büyük bir dokuma endüstrisi potansiyeline sahipti. Zira, burası Sasanî döneminin eski dokuma geleneklerinin mirasçısı durumunda idi. Buranın özellikle kumaşları iğne ile işleme ve onların madenî eşyalar, değerli taş ve incilerle süsleme sanatı çok meşhurdu. Bu şekilde üretilen kumaşlara "Süsencerd" adı verilirdi. Fakat daha sonraları dokuma endüstrisinde Mısır ve Ermenistan'dan bazı yenilikler uygulanmaya başlandı. Zamanla burada Mısır'ın Dabîk şehrinde adını alan Dabîkî ve Ermenistan'ın Zürâbî kumaşları taklit edildi¹⁵⁶.

Faris eyaletinin diğer şehirlerinde Erracan'da Kundekiyye denilen kumaşlar ve başörtüleri, Siraf ve Derîz'de ketenli dokumalar Darabicerd, Fûrc ve Cehrem'de çeşitli örtüler, Şiraz'da Berkân ve Müneyyere adında ince elbiseler, kaliteli cübbeler, ipekten ma'mul paltolu kumaşlar, Dibaçlar ve Hulle-

¹⁵⁴ Adem Metz, c. II, s. 355, 356.

¹⁵⁵ İbn Havkal, s. 229; Ali Mazaheri, s. 334.

¹⁵⁶ Morice Lombard, s. 62.

ler (Takım elbiseler) üretiliyordu¹⁵⁷. Fesa şehri ipekli kumaşlar, ince ve zarif elbiseler, başörtüler, süslemeli dokumalar, ibrişim örtüler ve Şarâbiyye denilen mendillerle ün salmıştı¹⁵⁸. Ayrıca burada çok pahalı ve her yerde bulunmayan altın süslemeli elbiseler imal eden bir tıraz bulunuyordu¹⁵⁹. Bu şehirde aynı zamanda hükümdarlar ve tüccarlar için çok yüksek fiata satılan yünlü elbiseler, çeşitli ipekliler, kaliteli cibinlikler ve desenli yatak örtüleri yapılmaktaydı¹⁶⁰. Bir önemli hususta Fesa'da yapılan süsencerd türü kumaşlar Karkup, Tavvac ve Târım'da yapılandan daha dakaliteli idi, zira Fesa süsencerdı yünden, adı geçen şehirlerde yapılan süsencerd ise ibrişimden imal ediliyordu. Oysa işçilik bakımından yün daha sağlam ve daha da dayanıklı olmaktadır¹⁶¹. Ayrıca buranın ipekli elbiseleri çok pahalıya mal oluyordu, hatta bir elbisenin fiyatı 100 dinarı bulmaktaydı¹⁶². Bununla birlikte Rüzân, Bemm şehrinde yapılan dokumaların kalitesinde dokumalar¹⁶³, İstahr, Abâbi olarak tanınan ince ve zarif pamuklu elbiseler¹⁶⁴, Yezd¹⁶⁵ Sündüs¹⁶⁶ adı verilen ipekli kumaşlar, Aberkûh, pamuklu kıyafetler¹⁶⁷ ve Herat çeşitli Dibaçlar¹⁶⁸ üreterek İslam Dünyasının diğer bölgelerine ihraç etmekteydiler.

Ortaçağda İslam dünyasının batısı için keten ne ise, doğusu için de pamuk aynı şey demektir. Hatta Kazerûn'un Qasab'ı bile bazen pamuktan imal edilirdi. Pamuk, batı ve doğu yönünde yayılmadan çok önce Hindistan'dan çıkarak kuzeye gelmişti¹⁶⁹.

M. XIII. asırda pamuk henüz Çin'de pek az biliniyordu. Chanchung'un seyahat raporu (M. 1221) İli vadisinde bundan bahsetmektedir; "Burada Luluma denilen bir nevi bez vardır. Bunun bitkisel yünden dokunduğunu söylerler; kılı, mer'alarımızın başaklarını andırır; pek temiz, ince ve yumuşaktır, bundan iplik, halat, bez ve yorgan yapılır."¹⁷⁰

¹⁵⁷ el-Mukaddesî, s. 442.

¹⁵⁸ Aynı eser, s. 242-243.

¹⁵⁹ İbn Havkal, s. 299.

¹⁶⁰ Aynı eser, s. 299.

¹⁶¹ Aynı eser, s. 299.

¹⁶² Aynı eser, s. 299.

¹⁶³ el-Mukaddesî, s. 242-243.

¹⁶⁴ el-İstahrî, s. 155.

¹⁶⁵ Marco Polo, s. 30.

¹⁶⁶ el-Kazvinî, s. 282.

¹⁶⁷ el-İstahrî, s. 153; İbn Havkal, s. 229.

¹⁶⁸ el-Kazvinî, s. 481.

¹⁶⁹ Adem Metz, s. 356.

¹⁷⁰ Aynı eser, s. 356.

Pamuk daha Kuşana döneminde (M. Ö. I/M. S. III. yüzyıllar) Horasan iklimine alıştırmış ve Sasaniler döneminde geliştirilmişti. Horasan pamuk endüstrisi o kadar önem kazanmıştı ki, oradan Çin'e, Bağdat'a ve Mısır'a pamuklu ihraç edilirdi¹⁷¹.

Pamuklu dokunan şehirler şunlardı; Merv, Nişabur, Bemm, Belh, Kirman ve Vizar. Beyaz giysileri, Şehcan sarıkları Rahtec, Tahtec başörtüleri, Musammit, Attabî, Sa'idî, Zarâfi ve Muştî denilen kumaşlar, Hulleler ve keçi kılından dokunmuş elbiseler Nişabur'da üretilmekteydi¹⁷². Zenbeft ve Benbuz adındaki elbiseler Nesa'nın¹⁷³, altın işlemeli sarıklar ve başörtüler Serahs'ın¹⁷⁴, ipek ve pamuktan yapılmış başörtüler ve gayet yumuşak pamuktan imal edilmiş nefis kumaşlar Merv'in¹⁷⁵ imalatından idi.

Kirman'da bulunan dokuma atölyeleri yün, deve tüyü ve keçi kılı gibi hammaddelere dayanıyordu. Burada Faris eyaletinin yakınındaki büyük şehirlerde yaygın olan Çin ve Hindistan üslubu uygulanıyor ve dokumalar nakışlı ağaç kalıplar kullanarak imal ediliyordu¹⁷⁶. Kirman eyaletine bağlı şehirler pamuklu kumaş üretiminde de bir hayli ilerlemişlerdi. Örneğin; buradaki Bemm şehrinde kaliteli, ince, dayanıklı ve güzel pamuklu elbiseler üretilir ve diğer bölgelere ihraç edilirdi. Yine burada çok nefis Taylesan denilen ince kumaşlar imal edilerek, her biri otuz dinara satılırdı ve bunlar genellikle Horasan, Irak ve Mısır'da piyasaya sürülürdü. Keza, ince pamuklu dokumalardan ma'mul sarıklar ve mendiller de buranın önemli ürünlerinden olup, Horasan, Irak ve Mısır halkı bunlara büyük rağbet gösterirlerdi¹⁷⁷.

Bemm şehrinde imal edilen elbiseleri, Yemen'in Aden ve San'a şehirlerinde üretilen elbiseler gibi çok dayanıklı olduğundan 5-20 yıl kadar veya daha fazla giymek mümkün olmaktadır ve bunlar hükümdarlar tarafından iına ile biriktirilir ve sonra da kullanılırdı¹⁷⁸.

Vizar'da ise, şehrin adını taşıyan pamuktan ma'mul çok nefis ve kaliteli bir elbise imal ediliyordu. Horasan eyaletinde bir emîr, vezir ve kadı yoktur

¹⁷¹ Ali Mazaheri, s. 334.

¹⁷² el-Mukaddesî, s. 323-324. Ayrıca bkz. el-İstahri, s. 255-256.

¹⁷³ Aynu eser, s. 334.

¹⁷⁴ el-Kazvinî, s. 390.

¹⁷⁵ el-Yakubî, *Kitabu'l-Buldan*, s. 279; el-Mukaddesî, s. 324; el-İstahri, s. 263, 281-282; el-İdrisi, c. I, s. 476.

¹⁷⁶ Morrice Lombard, s. 60-61.

¹⁷⁷ el-Mukaddesî, s. 470; el-İstahri, s. 263, 281-282; İbn Havkal, s. 312. el-İdrisi, c. I, s. 476.

¹⁷⁸ İbn Havkal, s. 312.

ki, kış mevsiminde bu elbiseden giymesin! Safran sarısı rengindeki bu elbise çok yumuşak, parlak, lüks ve uzun müddet giyilebilen bir özelliğe sahip olup, kalitesine göre 3-20 dinar arasında bir fiata satılıyordu¹⁷⁹.

Pamuklu dokuma endüstrisinin önemli bir merkezi de Cibâl eyaletinde yer alan İsfahan kentidir. Burada dokuma atölyelerinde çalışan çok mâhir dokumacılar bulunuyordu. el-Kazvinî "İsfahan'daki dokumacılar o kadar ileri gitmişlerdi ki, onlar dört arşın boyunda ve dört miskal ağırlığında pamuktan çok nefis başörtüleri imal ediyorlar" şeklinde açıklamada bulunarak hayranlığını dile getirmektedir¹⁸⁰. Şehirde halifeler için Attabî ve süslemeli pamuk ve ipekli elbiseler imal eden özel dokuma fabrikaları da bulunmaktaydı¹⁸¹.

Ortaçağda endüstriyel gelirinin büyük bir kısmını pamuklu dokumadan sağlayan diğer bir bölge de Deylem eyaletiydi. Buradaki Kumîs şehrinde, pamuktan ma'mul, kenarları işlenmiş, küçük ve büyük boy çok nefis beyaz mendiller imal ediliyordu. Bazen bir mendil 2.000 dirheme satılıyordu¹⁸².

Deylem'in yumuşak yünden yapılmış kumaşları ve Taylesanları¹⁸³, Ruyân ve Amül¹⁸⁴ şehirlerinde imal edilen elbiseleri meşhur olup, bezleri Irak ve Mısır'da aranan ürünler idi¹⁸⁵.

Timurlular döneminde Cam şehrinin yünlü dokumaları o kadar tanınmış idi ki, burada dokunan kepenekler 200-300 dinara alıcı buluyor ve her tarafa gönderiliyordu. Yezd'in özellikle seten ve muslin kumaşları aranılıyordu. Şahrüh tarafından Kâbe'ye gönderilecek olan örtü bile burada dokunmuştu. Şehrin dokumacılarının başı ve ibrişim ile ilgili işleri yürütmekle sorumlu olan Mevlâna Ferec'in dokuma tezgâhları için 1445 yılında bir atölye inşâ ettirdiği bilinmektedir¹⁸⁶.

Ortaçağda pamuklu kumaş dokuyan bazı dokumacılar türlü hilelere başvururlardı. Onlar eski pamuğu yenisiyle, kırmızı renkli olanları beyazıyla karıştırırlardı. Pamukları defalarca atmaları ve onları siyah kabuklardan ve kırık tanelerden temizlemeleri gerekirken, bunları ihmal ederek tartıdaki ağır-

¹⁷⁹ el-İdrisî, c. I, s. 501.

¹⁸⁰ el-Kazvinî, s. 297.

¹⁸¹ Bkz. el-İstahri, s. 199; İbnu'l-Fakîh, s. 553-554 ; el-İdrisî; c. II, s. 667.

¹⁸² el-Mukaddesî, s. 367. Ayrıca bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 254.

¹⁸³ el-Mukaddesî, s. 367.

¹⁸⁴ İbnu'l-Fakîh, s. 254.

¹⁸⁵ el-Mukaddesî, s. 353.

¹⁸⁶ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1991, s. 131.

lıklarından faydalanma yoluna giderlerdi. Onlardan bazıları da kalitesiz kırmızı pamukları atarak, onları makaranın altına yerleştirir, sonra da üzerine temiz beyaz pamukları işlerdi, bu hile ise ancak pamuklar kumaş olarak dokunduğu zaman ortaya çıkmış olurdu. Onların yapmış oldukları hilelerden biri de pamukları soğuk mekânlara koymalarıydı. Zira böyle yerler pamuğun tartıda ağır gelmesini sağlardı, kuruduğu zaman da onda bir noksanlık meydana gelirdi¹⁸⁷.

Önasya'ya ipek endüstrisi Sasanî çağında girdi. İlkel madde uzun süre Çin'den, sonra Hotan'dan getirildi. Bununla birlikte, VI. yüzyıldan başlayarak ipek böceği yetiştirmek Doğu İran'a önce Merv'e, sonra Cürcan ile Taberistan'a yayıldı. Bu sonuncu il, bugün olduğu gibi, o zaman da ipek ipliği ve ipekli kumaş ihracatının önemli bir merkeziydi. Sonradan ipek tekniği hemen hemen her yerde gelişti ve yapımevleri özellikle Yezd'de, Bemm'de, Kirman'da, ve Huzistan'da Süster'de kuruldu¹⁸⁸.

Huzistan (Eski Susiana) bölgesinin Tüster ve Sûs şehirlerinde Damask üslubunda altın ipekle işlenmiş ve eğirilmiş ipekten ma'mul (Hazz) olması dolayısıyla, şöhret kazanan birçok imalathâne bulunuyordu. Bu şehirlerin deve ve keçi tüyünden olduğu kadar eğirilmiş ipek (Hazz)'den yapılan paltoluk kumaş imalathâneleri pek meşhurdu¹⁸⁹. Ayrıca burada çok şahane kâbe örtüsü imal edilmekteydi¹⁹⁰.

İpek bükmeciliği ise, kuzeyde, o zamandaki Çin karayolunda yerleşti. Orada, Merv ve özellikle de Hazar denizinin güneyindeki dağlık arazi olan Taberistan'da kuvvetli ibrişim iplikleri bükülüyordu ki, bu ibrişimler her tarafa ihraç ediliyordu. Buranın ihraç ettiği ağır ipek kumaşlar Çin ile doğrudan doğruya bir yakınlık ve benzerlik göstermektedir. Oysa Acem endüstrisi daha hafif dokuma ma'mullerini tercih etmekteydi¹⁹¹.

İbrişimlerin Merv'den Cürcan'a oradan da Taberistan'a sokulduğunu daha önce söylemiştik. Ermenistan'da yapılan meşhur parça bağları bu ibrişimden yapılıyordu ki, herbiri 1-10 dinara kadar satılmaktaydı¹⁹².

¹⁸⁷ İbnu'l-Uhuve, s. 142.

¹⁸⁸ Ali Mazaheri, s. 334.

¹⁸⁹ el-Mukaddesi, s. 409, 416-417; el-İstahri, s. 93; İbn Havkal, s. 256; el-Kazvini, s. 171 ; el-İdrisi, c. I, s. 394, 396; Yakut el-Hamevi, c. I, s. 35.

¹⁹⁰ İbn Havkal, s. 256.

¹⁹¹ Adem Metz, c. II, s. 358.

¹⁹² Aynı eser, c. II, s. 358.

Marco Polo'nun ifadesinden kadınlar ve genç kızların Kirman'da ipekten ve altın sırmadan çeşitli renkleri ve örgeleri olan işlemler ördükleri, çok zevkli bir şekilde işlenmiş bu işlemlerin zengin kişilerin yorgan ve yastıklarında kullanıldığı anlaşılıyor¹⁹³. Ayrıca Şiraz şehri yollu desenlere sahip yünden ma'mul paltolu kumaşları olduğu kadar, tül gibi pek ince ve işlemeli ipek kadife kumaşları da dokuyup üretiyordu. Ortaçağın Avrupalı hamımları "Taffeta" adı altında, kendi şehirlerindeki mağazalardan İran'da dokunmuş ipekli bir kumaş olan taftayı satın alıyorlardı¹⁹⁴.

Horasan'da Serahs kadın çarşafı ve altın sırmalı kurdelelerinden, Simmân ise, kadın mendillerinden ötürü ün salmışlardı. Cürcan ve Taberistan'ın Dibaç denilen ipeklileri Çin ipeklilerinin takliidiydi; Yeze setenleri ise, en zariflerindendi. Ayrıca Sasanî döneminin kumaşları öyle güzel ve zengince dokunmuş, süslenmiş ve öyle bir incelikle işlenmişti ki, yalnız saraylar ve aristokrasi onları giyiyor, bunlar giderek Uzakdoğuya bile ihraç ediliyordu! İpeklilerde en çok görülen desenler; av sahneleri, hayvan mücadeleleri, dinsel sahneler, dağımık veya buketler içinde çiçeklerdi¹⁹⁵.

el-İstahrî, el-İdrisî ve Yakut el-Hamevî'nin ifadelerine göre Ehvaz bölgesinin önemli şehri Basina'da çok nefis yatak ve masa örtüleri imal ediliyor ve üzerine de "Basina'da yapılmıştır" ibaresi yazılıyordu. Ayrıca, burada yapılan kumaşların aynısı Birzev ve Kelivan şehirlerinde de üretiliyor ve yine üzerlerine aynı ibare işleniyordu¹⁹⁶.

Ortaçağda ipekli dokuma endüstrisinde Karkup şehrinin de yeri büyük idi. Burada Hard denilen bir çeşit altın işlemeli Dibaç imal ediliyordu. Aynı zamanda bu şehirde Hulleler (Takım elbiseler), Dibaçlar ipekli paltolar ve çok pahalı ve nefis elbiseler üreten özel atölyeler (Dârü't-Tirâz) bulunuyordu¹⁹⁷. Bu özel atölyeler Cündisâbur, Sûs ve Mazeraya şehirlerinde de aristokrat tabaka için çeşitli giyim eşyaları üretmekteydi. Adı geçen üç şehirde, valilik görevinde bulunan Ali b. Ahmed er-Râsibî adında bir vali, H. 301 yılında vefat edince, bırakmış olduğu aynî ve nakdî büyük serveti arasında ince ipekten dokunmuş 1.000 elbise de yer alıyordu. Ayrıca valilik yaptığı Sûs şeh-

¹⁹³ Marco Polo, s. 30-31.

¹⁹⁴ Philip K. Hitti, c. I, s. 531.

¹⁹⁵ Ali Mazaherî, s. 334-335.

¹⁹⁶ el-İstahrî, s. 93; İbn Havkal, s. 256; el-İdrisî, c. I, s. 397; Yakut el-Hamevî, s. 453, 523.

¹⁹⁷ el-İdrisî, c. I, s. 396-397.

rinde kendisi ve adamları için ipekli elbise üreten 80 dokuma atölyesi faaliyet halindeydi¹⁹⁸.

Taberistan ve Cürcan'ın Ortaçağda imal ettiği ipekli dokumalar önemli bir yer tutmaktadır. Birincinin Faris eyaletinin ürettiği elbiselerden daha kaliteliğini imal ettiğini el-Mukaddesi¹⁹⁹ den öğrenmekteyiz. Ayrıca, burası çok nefis Taylesanlar ve el-Hiş denilen bir elbise imal ederek çeşitli bölgelere gönderiyordu. Mekke'de piyasaya sürülen bazı elbiseler ucuz, bazıları da yüksek fiata satılıyordu. Batıda ise, bu elbiseler el-Mekkiyye ve el-Lefâif adıyla tanınıyordu²⁰⁰. Taberistan'ın ipekten ma'mul çok ince mendilleri, ibrişim ve yünlü kumaşları da İslam Dünyasının her tarafına ihraç edilmekteydi²⁰¹.

Cürcan'da ise, ipekten ma'mul başörtüleri, Dibaçlar, ibrişim kumaşlar, çok nefis yatak, masa ve perdelik örtüler imal edilir ve civar ülkelere gönderilir²⁰². Taberistan ibrişimlerinin kökü Cürcan'a dayanıyordu. Zira burada ipek böceği yetiştiriciliği çok fazla gelişmemişti, bundan dolayı da kozalaları genellikle Cürcan'dan getiriyorlardı. Ayrıca Cürcan kozalaları daha güzel ve çok mükemmeldi, oysa Taberistan kozalalarından asla ipek elde etmek mümkün değildi²⁰³.

Ortaçağda ipekçiler devlet tarafından tayin edilen muhtesiblerce sıkı bir denetime tâbi tutulmaktaydılar. Örneğin, daha sonra renginin değişmesini ve tartıda daha ağır gelmesini önlemek amacıyla onların ipekleri beyazlatmadan boyamaları yasaktı. İpekçilerden bir kısmı kaliteli Şam ipeğini kalitesiz mahallî ipekle karıştırarak müşterileri aldatmaya çalışırlardı. Diğer bir kısmı da boyanmış ipeği boyanmış katranla karıştırırlardı. Onlardan bazıları da ipeği ya buğday suyundan yapılmış zamkla ya da yağla veya zeytin yağıyla ağırlaştırma yoluna giderlerdi. Hatta bazı ipek dokumacıları bu maddeden dokudukları kumaşlara daha kalitesiz iplikler katarak hile yaparlardı²⁰⁴.

Şüphesiz ki, mezarlık bulunmadığı için İran'da Sasanî döneminden hiçbir kumaş ele geçmemiştir. Ancak bunlardan parçalar, yapıldıkları yerlerden

¹⁹⁸ Ureyb b. Sa'd el-Kurtubî, *Sılatü Tarihi't-Taberî*, İran (Trz.), c. VIII, s. 31.

¹⁹⁹ el-Mukaddesi, s. 367.

²⁰⁰ Aynı eser, s. 367.

²⁰¹ Bkz. el-İstahrî, s. 212; İbn Havkal, s. 381; el-Kazvini, s. 404.

²⁰² el-Ya'kubî, s. 277 ; İbnu'l-Fakîh, s. 254 ; el-Mukaddesi, s. 367; el-İstahrî, s. 213; İbn Havkal, s. 436; Yakut el-Hamevî, c. II, s. 139.

²⁰³ İbn Havkal, s. 382.

²⁰⁴ İbnu'l-Uhuvve, s. 141.

çok uzak ve başka başka yerlerde bulunmuşlardır; bu da Ortaçağda İran'da dokunmuş kumaşların bütün dünyaya yayılmış olduğunu gösterir. Kimi parçalar böylece Japonya'da Nara İmparatorluk hazinesinde, kimisi de batıda kral kolleksiyonlarında veya kilise hazinelerinde bulunmuştur²⁰⁵.

X. ve XI. yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler tarafından kullanılan elbiselik kumaşlar başlıca ipekten, pamuktan, deve tüyünden, yünden imal ediliyordu. Elbise imalinde en çok ipek kumaş kullanılıyordu. Fakat bu kumaşların ancak bir kısmı Türkler tarafından dokunuyordu. Bunun yanında onlar milli âdetlerinde kullandıkları veya bayrak yapıkları kumaşları kendileri dokuyorlardı. Türkler bunların dışında yol yol çizgili bir kumaş dokudukları gibi, ince bir ipek kumaş da imal ediyorlardı²⁰⁶.

Elbiselik kumaş imalinde ikinci sırayı pamuk işgal ediyordu. Türkler pamuktan çubuklu ve nakışlı elbiselik bir kumaş dokumaktaydılar. Kıpçaklar bu kumaştan yağmurluk ta yapıyorlardı. Diğer bir pamuklu kumaştan örtü yapılıyordu. Pamuk iplik ve kumaş olarak değil, bazan hammadde halinde de kullanılıyordu. Mesela, pamuk iki bez arasında döşeniyor ve hırka olarak dikiliyordu²⁰⁷.

Görünüşe göre, deve tüyü elbise imalinde üçüncü sırayı işgal ediyordu. Koyun yünü ise elbise imalinde son sırada geliyordu. Yünden yapılan elbiseyi daha ziyade köleler giyiyorlardı. Koyun yününün, elbise malzemesi olarak bu kadar az yer işgal etmesinin sebebi şudur: Koyun yünü, dokumadan ziyade keçe haline getirilmekteydi²⁰⁸.

Orta Asya'da, Ortaçağların başlangıcında büyük bir endüstri merkezi haline gelen Buhara şehri çok kaliteli olan Yezyat ve Zendenici kumaşları ve Funduk denilen cübbeleriyle özellikle dikkatleri üzerinde toplamıştır²⁰⁹. Burada Abbasi halifeleri için çeşitli elbiseler üreten büyük bir dokuma fabrikası bulunuyordu. Her yıl, Bağdat'tan halife adına bir görevli Buhara'ya gelir ve buranın yıllık haraç vergisi karşılığında şehirde üretilen kaliteli elbiselerden alırdı. Bazen bu şehrin haracı olduğu gibi bir otağın imaline harcanırdı.

²⁰⁵ Ali Mazeheri, s. 335.

²⁰⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1992, c. III, s. 441.

²⁰⁷ Aynı eser, c. III, s. 441.

²⁰⁸ Aynı eser, c. III, s. 441-442.

²⁰⁹ en-Nerşehi, s. 37.

Sonra buradaki dokuma fabrikası üretimini durdurdu ve burada çalışan işçiler diğer bölgelere dağıldılar²¹⁰.

Ortaçağda, Buhara şehrinde dokuma endüstrisinde çalışan çok yetenekli, mâhir ve mesleğinde uzmanlaşmış ustalar vardı. Çeşitli bölgelerden tacirler buraya gelir ve şehirdeki dokuma fabrikalarında üretilen elbiseleri Suriye, Mısır ve Anadolu'ya götürürlerdi. Bu esnada Horasan'da hiçbir dokuma atölyesi bulunmuyordu. Buradan ayrılan bazı dokumacılar gereken araç ve gereçleri temin ederek Horasan'da çalışmaya başlarsa da aynı kalitede kumaş üretimini gerçekleştiremediler. Buhara'da üretilen zendenici elbiseleri kral, emîr, devlet adamı ve koltuk sahibi her şahısta mutlaka bulunurdu. Kırmızı, beyaz, yeşil renkleri ise, en çok rağbette olanları idi²¹¹. Ayrıca, burada üretilen Uşmunî kumaşları²¹², pamuklu elbiseler²¹³ ve namaz seccadeleri²¹⁴ de çok meşhurdu.

Maveraünnehr'deki diğer önemli şehir de Samerkand idi. Burada Simikon denilen elbiseler yanında şehrin adını taşıyan kumaşlar ün salmıştı. Ayrıca Samerkand Dibaclar, Mumercel adında kırmızı renkli elbiseler üreterek diğer bölgelere ihraç ediyordu²¹⁵.

Timur nezdine gönderilen İspanyol sefiri Clavijo, seyahatü esnasında ziyaret etmiş olduğu Semerkand şehrindeki dokuma sanayini şöyle tanıtır: "Semerkand'ın yalnız mahsûlatı değil, sanatları da meşhurdur. Burada birçok ipekli fabrikası vardır. İpekliden başka sırmalı elbiseler, rengârenk kumaşlar, krepler, taftalar ve İspanya'da "Tercenal" denilen kumaşlar imal ediliyor. İpekli kumaşlar için kürkler yapılıyor. Altun benzeri, mavi ve diğer renklerde kumaşlar pek ziyadedir."²¹⁶

Timurlular zamanında İran'ın doğu eyaletleri devletin dokuma endüstrisi yönünden en ilerlemiş bölgeleriydi. Bu dönemde Horasan bu alanda eski ününü daha da pekiştirerek sürdürürken, Semerkand ve Herât şehirleri büyük bir dokuma merkezi haline geliyorlardı. Timur yapmış olduğu geniş

²¹⁰ Aynı eser, s. 37.

²¹¹ Aynı eser, s. 37.

²¹² el-Mukaddesî, s. 324-325.

²¹³ el-İstahri, s. 314-315; el-İdrisi, c. I, s. 495; Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslami*, Beyrut, 1967, c. II, s. 557.

²¹⁴ el-Mukaddesî, s. 324-325. Ayrıca bkz, Philip K. Hitt, c. I, s. 531.

²¹⁵ Aynı eser, s. 324-325.

²¹⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (Trc: Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kâmil Doruk), İstanbul, 1993, s. 176.

çaplı fetihleri sırasında Çin'den ve Suriye'den en meşhur dokuma ustalarını bu şehirlere getirmişti. Bunun sonucunda bu merkezlerde Çin ve Suriye motiflerinin işlendiği dokuma çeşitleri imal edilmeye başlandı²¹⁷. Aynı zamanda bu dönemde Yezd, İsfahan, Kâşân ve Tebriz şehirleri de dokuma endüstrisinde büyük ün salmışlardı ve büyük miktarda dokuma ürünleri buralardan dünyanın çeşitli ülkelerine ihraç edilmekteydi²¹⁸.

Harizm'de pamuklu ve yünlü dokumalar ve renkli elbiseler²¹⁹, Benâkes'te Türkistan elbiseleri²²⁰, Fergana'da beyaz kumaşlar²²¹, Kaşgar'da pamuk, keten, kenevir ve bunlardan elden edilen çeşitli giyisiler²²², Bedahşan'da yanmayan asbest maddesinden dokunan masa örtüleri²²³ üretilmekteydi. Doğu Türkistan'da ise, uzun müddet giyilen Irak'ın Attabî kumaşları gibi dayanıklı ve kaliteli ipekten ma'mul Tûh adındaki kumaşlar üretilerek diğer memleketlere gönderiliyordu²²⁴. Ayrıca, Kabil şehrinin pamuktan ma'mul kumaşları²²⁵. Tibet şehrinin yün ve ipek karışımından üretilen ve yüksek fiata satılan kalın elbiseleri²²⁶ de tacirler tarafından aranan ürünler arasında yer alıyordu.

Marco Polo, bize Chingintalas bölgesinde Salamender (asbest) gibi yanmaz bir maddeden kumaşlar dokunduğunu ve seyahati esnasında bir yol arkadaşıdan buradaki madenleri denetlemekle görevli Curficar adında bilgili bir Türkmenden bu kumaşların yapılışını da öğrendiğini anlatır²²⁷. Marco Polo, bu kumaşların imalini ise, şöyle dile getirir: "Bu kumaşların hammaddesi dağlardan alınan öz yüne benzeyen liflerden oluşmuştur. Bu şey, güneşe konur ve kurutulur, sonra sağlam havanlarda dövülür, sonra da tüm toprak parçalarından arınıncaya değin yıkanır. Daha sonra, bu lifler eğirilerek iplik durumuna getirilir ve kumaş olarak dokunur. Bu kumaşı beyazlatmak için ateşe atarlar. Yaklaşık bir saat ateşte bekletirler, sonra yanmamış, kar gibi bembeyaz bir durumda ateşten çıkarırlar. Bu kumaş bir süre sonra

²¹⁷ Zeki Muhammed Hasan, *el-Fünûnu'l-İrâniyye*, s. 255.

²¹⁸ Aynı eser, s. 255.

²¹⁹ el-İstahri, s. 304; el-Kazvinî, s. 525; el-İdrisî, c. II, s. 699.

²²⁰ el-Mukaddesî, s. 325.

²²¹ Aynı eser, s. 325-326.

²²² Marco Polo, s. 47.

²²³ el-Kazvinî, s. 306.

²²⁴ el-İdrisî, c. I, s. 206.

²²⁵ Aynı eser, c. I, s. 196.

²²⁶ Aynı eser, c. I, s. 513. Ayrıca bkz. Yakut el-Hamevî, c. V, s. 444.

²²⁷ Marco Polo, s. 54-55.

kirlenince, aynı yöntemle yine temizlenebilir. Yani, temizlemek için kumaşı ateşe atmak gerekir."²²⁸.

Ortaçağda Altın Ordu devletinin ihtişamlı devresinde başkent Saray Berke'de diğer sanayi kolları gibi dokumacılık da önemli bir yer tutardı. Komşu göçebelerden bol miktarda yün almak kolaylığına malik olan Saray dokumacılarının başlıca yünlü kumaşlar dokudukları tabiidir. Orta Asya'dan gelen pamuklardan da pamuklu kumaşlar yapılırdı²²⁹.

İslam Dünyasının batı kısmında yer alan ve Ortaçağda büyük bir dokuma endüstrisi potansiyeline sahip bulunan bir ülke de Mısır idi. Burası, çok lüks ve normal kumaş üretimi bakımından Akdeniz havzası ülkeleri arasında rakipsizliği ile tanınırdı. Hatta, bu ülke çeşitli şehirlerde üretmiş olduğu kumaşları, İslam Dünyasının doğu memleketleri, Suriye, Bizans, Kuzey Afrika ve İtalya'ya ihraç ediyordu²³⁰.

Mısır ilk kumaşlarının teknik ve dekorunu kıptî sanatından aldı; ancak müslümanlar İran, Sasanî, Bizans etkilerine arabesk²³¹ desenini ve özel bir karakter eklediler. Saint-Josse (Pas-de Calais) kilisesinden gelen bir Sasanî ipekli parçası Louvre müzesinde bulunmaktadır; kırmızı zemin üzerinde filer şaha kalkmışlardır, kenar suyu bir deve dizisi ile süslenmiştir ve üzerinde kufî harflerle şu yazı bulunmaktadır: " Kaid Ebu Mansur Nagtekin'e (ölm. 916) zafer ve mutluluk, Tanrı onun sağlığını daim kılsın! "²³².

İslam öncesi dönemde Mısır, Arap yarımadasına çeşitli elbiseler ihraç ediyordu. Bunlar arasında ince beyaz kumaştan imal edilen el-Kubâtî ve keften ve ibrişim karışımından üretilen el-Kısıyy adındaki elbiseler meşhurdu. Mısır, İslam'ın yayılışından sonra da bu elbiseleri göndermeye devam etti.

²²⁸ Aynı eser, s. 54-55.

²²⁹ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev: Hasan Eren), Ankara, 1992, s. 87.

²³⁰ Morice Lombard, s. 243.

²³¹ Birbiri içine geçmiş yuvarlak ve helezonsu dal ve yaprakların oluşturduğu biçimlere Avrupalılar'ca verilen addır. Ancak yerinde kullanılmamış bir deyimdir. Araplar'a özgü ya da Arap tarzı demek anlamındadır. İyi incelenmiş olsa idi Türk tarzı demek yerinde olurdu. Ayrıca Araplar, Farşlar Türkler bu adı kullanmaz. Türkler ise arabeske girift bezeme derler. Bu sanatın kaynağı ise İslam öncesi olup Orta Asya'dır. Daha soursaları eski Mısır'da, Roma'da ve Bizans'ta da kullanılmıştır. Sonradan İslam dinine giren Araplar, Farşlar, Türkler arasında da büyük ilgi görmüş olan bu tarz git gide İslamî bir üslup olarak tanınmıştır. Arabesk yerine İslam üslubu denilmesi belki daha uygun düşer. Bkz. Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Türk Kuyumculuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1994, s. 19-20.

²³² Bkz. Zeki Muhammed Hasan, *el-Fünûnu'l-İraniyye*, s. 247; Ali Mazaheri, s. 335-336.

H. Peygamber (s. a. v.)'in, Usame b. Zeyd'e Kubâtî denilen elbiseden giydirildiği rivayet edilir²³³.

Amr b. el-As, Mısır'ı fethettikten sonra, müslümanlara bir nüfus sayımı yapmış ve Mısırlılar'dan vergi olarak yılda yünden yapılmış bir cübbe, bir bornos, bir sarık, bir şalvar ve bir çift ayakkabı veya cübbe yerine bir Kubâtî elbise vermelerini istemiştir²³⁴.

Mısır'ın dokuma endüstrisinde kendine özgü sitili, boyasız olan beyaz bezdi. Emevîler zamanında " Mısır bezleri, yumurtanın etrafındaki deri, Yemen bezleri ise, ilkbahar çiçekleri gibidir " sözü her zaman söylenirdi. Bu bezler gümüş ile tartılırdı. Bunların iplikleri o kadar sıkı bükülürdü ki, yırtılmak hususunda kuvvetli bir crepitus ventris ile kıyas edilebilirdi. Bu bezler haritalar için kullanılırdı. Bunlardan bir tanesi 100 dinara çıkardı ve daha çok altın teller ile dokunurdu ki, o zaman kıymeti iki misline yükselirdi²³⁵.

Mısır dokuma endüstrisinin ilk dönemlerine dair ele geçirilen kumaşlar yün ve ketenden ma'mûl olup, çok desenli ve üzerinde kuş, hayvan ve insan figürleri bulunmaktadır. Aynı zamanda bu kumaşlarda geometrik şekiller, kesik çizgiler ve çeşitli çemberler yer alır. Arapça kitâbeler ise H. I. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar. Bugün Kahire'deki Arap müzesinde Kıptî kumaşlarına benzeyen üzerinde klasik kuş resimleri bulunan halkalar halindeki desenlerden oluşan bir şarîf yer almaktadır. Ayrıca bu kumaş üzerine kırmızı ipekle kufî hattı ile şu yazı yazılmıştır: Bu sarık Somael b. Musa'ya ait olup H. 88. yılın Receb ayında imal edilmiştir²³⁶.

Mısır'ın gelişmiş dokuma endüstrisinin ham maddesi keten idi. Buradaki keten mahallî bir ürün olmakla birlikte, Suriye'den ithal edilen ipeklerle veya altın ve gümüş tellerle karıştırılarak dünyanın en kaliteli kumaşları üretiliyordu. Bu endüstriyel faaliyeti, sayıları yirmiden fazla küçüklü büyüklü sanayi şehri yerine getirmekteydi ve her şehrin dokuma işi ile uğraşan köyleriyle birlikte kendine ait bir tırazı bulunuyordu²³⁷. Bu şehirleri şöyle sıralamak mümkündür; Dimyat, Dabîk, Tinnîs, İskenderiyye, Asyût, el-Behnesâ, Şatâ, Taha, Uşmûm, Ebyâr, Uşmûn (Uşmûneyn), Bûs, Dalas, Tûne, Demenhûr,

²³³ Cevad Ali, c. VII, s. 602-603.

²³⁴ Kudame b. Ca'fer, *el-Harac ve Sinâ'tü'l-Kitâbe*, (Thk: Muhammed Hüseyin ez-Zebidi), Bağdat, 1981, s. 337; el-Belazuri, s. 307.

²³⁵ Adem Metz, c. II, 354.

²³⁶ Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslam*, Kahire, 1948, s. 347-348.

²³⁷ Morice Lombard, s. 243-244.

Bûre, Ahnû, el-Kays, İhmîm, el-Feyyûm, Bûsir, Ahnas, el-Ferema, Ebvân, Sanbu, semâlhut ve Demîre²³⁸.

M. VI. ve VII. yüzyıllarda gelişiminin en üst düzeyine ulaşan yünden ma'mûl kıptî kumaş endüstrisindeki teknik, Araplar'ın Mısır'daki iktidarları boyunca devam etmiştir. Bu yüzden da kıptî kökenli dokuma ustalarının kendi milletleri için dokudukları kumaşlarla, Abbasî ve Tulunoğulları döneminde müslümanlar için imal ettikleri kumaşlar arasında büyük bir farklılık görülmez. Bu dönemde genellikle sarık ve kemerlerde kullanılan şâşlar siyah ketenden veya işlenmiş şaritle süslü yünden imal ediliyordu. Ayrıca Mısır'da imal edilen Abbasî dönemi kumaşlarındaki süslemelerde kufî hatla yazılmış kitâbeler, imal tarihi veya yeri yer almaktaydı²³⁹. Kahire'deki İslam Sanatları Müzesinde M. 707 yılında imal edilen bir sarık şâşından bir parça bulunmaktadır. Aynı zamanda bu müzede çok güzel süslemeleri bulunan Feyyûm şehrindeki özel bir dokuma fabrikasında yapılmış bir parça kumaş yer alır²⁴⁰.

IX. yüzyılda Mısır'ın el-Kays şehrinde, şehrin adını taşıyan elbiseler ve Mer'iz denilen kaliteli yünlü kumaşlar üretiliyordu²⁴¹. Bir habere göre, Muaviye b. Ebî Süfyan yaşlanınca, vücudunun ısınmamasından yakınmaktaydı. Bazı kimseler, onu ancak Mısır'ın el-Kays şehrinde imal edilen bal rengindeki yünden yapılmış mar'iz elbiselerinin ısıtabileceği görüşünü ortaya attılar. Bunun üzerine, kendisine Mısır'dan birkaç elbise gönderildi. Fakat o, sadece bir elbise ile yetindi²⁴².

Chauser'in zamanında Fastain olarak meşhur olan kumaş kelimenin de işaret ettiği gibi, el-Fustat şehrinde imal edilmekteydi²⁴³. Tahâ şehrinde çok ince yünlü kumaşlar²⁴⁴, Uşmûneyn'de çeşitli elbiseler²⁴⁵, Ebyâr'da, Suriye, Irak ve Mısır'da lüks elbise olarak bilinen kaliteli giyisiler²⁴⁶, ve Feyyûm'da boyu 30 arşın olan ve çifti 300 Mağrib dinarı tutan keten perdeler²⁴⁷ dokunmaktaydı.

²³⁸ Selam Şâfi'i Mehmud Selam, *Ehlû'z-Zimme fi Mısır fi'l-Asrayn el-Fatûmî es-Sâni ve'l-Eyyûbî*, Kahire, 1982, s. 145.

²³⁹ M. S. Dimand, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye*, (Arp. Trc. Ahmed Muhammed İsa), Kahire, 1982, s. 251.

²⁴⁰ Aynı eser, s. 251.

²⁴¹ el-Yakubî, s. 337-338; el-Makrizî, c. I, s. 330.

²⁴² Aynı eser, c. I, s. 330.

²⁴³ Philip K. Hitti, c. II, s. 1014.

²⁴⁴ el-Mukaddesî, s. 202; el-İdrisî, c. I, s. 125.

²⁴⁵ el-İstahrî, s. 53; el-İdrisî, c. I, s. 124.

²⁴⁶ İbn Battuta, c. I, s. 15.

²⁴⁷ İbn Havkal, s. 159.

Fatımîler döneminde Mısır'da Abbasî döneminde imal edilen kumaşlardan daha kaliteli kumaşlar yapılmaya başlandı. Bu dönemde Kahire'de imal edilen keten ve ipekten ma'mûl kumaşlar öyle ince dokunmaktaydı ki, bir abayı ve hatta bütünüyle bir elbiseyi bir yüzük içinden geçirmek mümkün olmaktaydı. Fakat buna rağmen bu dönemdeki dokumacılar, kumaşlarda yer alan kitâbelerle çeşitli süslemeleri Abbasî stilinde yapıyorlardı²⁴⁸.

Mısır'ın dokuma endüstrisinde büyük bir ilerleme kaydetmesinin bazı sebepleri şunlardır: Mısır ile yabancı devletler arasındaki ticarî ilişkilerin çok gelişmiş olması ve dolayısıyla bu ülkenin dokuma çeşitlerine talebinin artması, devletin itinalı bir şekilde dokuma fabrikalarını kontrol etmesi, bu dalda uzmanlar yetiştirmesi, mâhir sanatkârları teşvik etmesi ve atölyelerde çalışan yabancı işçilere bütün gerekli hizmetleri sunması. Ayrıca özellikle Fatımîler döneminde hükümetin "Dâru'd-Dibâc" gibi dokuma sanayi sektörü için yeni fabrikalar açması, "Dâru'l-Kisve" adındaki fabrikaya büyük miktarda para tahsis etmesi, ki bu para miktarı H. 516 yılında 600. 000 dinarı bulmuştur, Fatımî halifelerinin, devletlerinin yüksek rütbeli memurlarına en kaliteli elbiseleri hediye etme konusunda birbirleriyle rakabete girişmeleri, sanayi merkez ve şehirlerine hizmet ve hammadde temin etmeleri ve buraların savunmasını ve asayişini sağlamada büyük ihtimam ve titizlik göstermeleri²⁴⁹. Bütün bu sebepler Mısır'ı dokuma endüstrisinde Ortadoğunun en önemli ülkesi durumuna getirmiştir. Mısır'ın dokuma endüstrisinde hammadde olarak kullanılan yün ve keten yönünden zengin bir ülke olmasını da unutmamak gerekir. Örneğin keten Mısır'ın kırsal kesimlerinde ve özellikle de Feyyûm, Asyût ve Uşmûneyn, Kıft ve Delta'daki bazı bölgelerde bol miktarda yetiştirilmekteydi. Yün, feyyûm, İhmîm, Asyût ve Said ve Delta bölgelerinin çeşitli yerlerinde yaşayan Arap kabileleri tarafından bol miktarda yetiştirilen koyunlardan elde ediliyordu. Hatta Said bölgesindeki bazı hıristiyan köyleri geçimlerini tamamen koyun yetiştiriciliğinden sağlamaktaydılar²⁵⁰. İpek ise daha ziyade Çin, Hindistan, Endülüs ve Sicilya adasından ithal yoluyla temin edilmekteydi. Bu hammaddenin önemli çarşıları ise ipeğe dayalı dokuma endüstrisinin merkezi olan İskenderiye şehrinde bulunuyordu. Ayrıca kıpti-

²⁴⁸ M. S. Dimand, s. 253-254. Fatımîler döneminde imal edilen kumaşlardaki süslemeler hakkında geniş bilgi için bkz. Serjeant, R. B. *Islamic Textiles-Material for a History up to the Mongol Conquest*, Beirut 1972; Rogers, *Early Islamic Textiles*, Brighton 1983; Muhammed Abdulaziz Merzûk, *ez-Zahrefetü'l-Mensûce fi'l-Akmişeti'l-Fâtumiyye*, Kahire, 1942; Suad Mâhir, *en-Nesicü'l-İslâmî*, Kahire, 1977.

²⁴⁹ Selam Şâfi'i Mahmud Selam, s. 146-147.

²⁵⁰ Aynı eser, s. 147.

lerin yaşadığı Saidu'l-A'la topraklarında dokuma endüstrisinde önemli bir madde olarak kullanılan bol miktarda indigo bitkisi yetiştirilmekteydi ve bu mahsul Mısır ekonomisine büyük bir gelir sağlamaktaydı²⁵¹.

Nasır Hüsrev, bize Mısır'da bir bez tacirinin bir dirhem ipliği, üç Mağribî dinara satın aldığı ve üç dirhem Mağribî dinarın, üçbuçuk dirhem Nişaburîye denk olduğunu, Nişabur'da en iyi ipliğin bir dirheminin beş dirheme satın alındığını anlatır²⁵². Mısır'ın dokuma tezgâhlarını gören bu seyyah, Mısırlı dokumacılarının bütün ma'mullerinin halifenin deposuna gittiğini bildirmektedir. Farsnâme bize işlenmiş ma'mullerin teslimi işine dair çok kıymetli bir hikâye bırakmıştır. Dokuyucuların işlemiş oldukları bütün eşya emrin baya ünvanını taşıyan özel bir kontrolörü tarafından muayene edilir ve yalnız iyi kaliteli bulunanlar emrin deposuna gönderilirdi²⁵³.

Dokuma endüstrisi, ketenin mükemmel işlendiği Mısır'da çok gelişmişti. Örneğin Dimyat yakınındaki Dabîk'te Dabîkî denilen ve kimi zaman daha parlaklık vermek için altın veya gümüş teller karıştırılan dünyanın en iyi keteni dokunmaktaydı. Keten kumaşların sarık yapılan ve saydam denilecek kadar ince olanları ve üzerine coğrafya haritaları yapılan veya resamlara tuval vazifesi gören kablaları vardı. Zamanın şıkları elli metre Dabîkî'den sarıklar taşırlardı. Bir top Dabîkî aşağı yukarı yüz dinardı²⁵⁴.

Dimyat ve Tinnîs gibi Mısır kentlerinde çeşitli kumaşlar, cübbeler, nakışlı elbiseler ve fazla ince bir gaz bezi olan Qasab imal edilmekteydi²⁵⁵. Ayrıca, burada ipekli sarık, başörtüsü ve kadınlara ait giyim eşyası dokunurdu. Bu renkli ipeklerin eşi, hiç bir yerde dokunmazdı. Beyazını Dimyat'ta dokurlardı. Devlet tekelindeki dokuma fabrikalarında üretilen kumaşlar ise, kimseye satılmazdı²⁵⁶. İran'lı hükümdar Adudu'd-Devle'nin bu çok ünlü kumaştan bir elbise almaları için Tinnîs'e 20. 000 dinar vererek adamlar gönderdiğini, adamların orada birkaç yıl kaldıklarını fakat bu elbiseyi alamadıklarını Nasır Hüsrev'den öğrenmekteyiz²⁵⁷.

²⁵¹ Aynı eser, s. 147-148.

²⁵² Nasır Hüsrev, s. 85.

²⁵³ B. Zahoder, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan*, (Çev: İsmail Kaynak), Belleten, c. XIX, S. 73-76 (1955), s. 509.

²⁵⁴ Ali Mazaheri, s. 332.

²⁵⁵ el-Yakubi, s. 337-338.

²⁵⁶ Nasır Hüsrev, s. 60.

²⁵⁷ Aynı eser, s. 60.

Tinnis de tek parçadan çok ince gömlekler de yapılıyordu; bunlar keten ve altın sırma ile dokunmaktaydı. Bedne denilen bu gömlekler halifeye tahsis edilmişti ve herbiri 1.000 Mağribî dinar değerindeydi. Bunların içine yalnız iki ons keten vardı. Gerisi hep altındandı²⁵⁸. Burada halife için dokunan bir sarık 500 Mağribî dinara mal oluyordu²⁵⁹. Fatimî halifesi el-Hâkim Bîemrillah zamanında Tinnis şehrinde erkek ve kadın olarak kumaşları boyamakla uğraşan 10.000 dokuma işçisi ve 5.000 tezgah bulunmaktaydı. Ayrıca bu devlet fabrikasında içinde elbise toplanan 1.500 sepet vardı, bunlardan her elbisenin 1000, her sarığın ise 500 dinar değerinde olduğu 400'ü saraydaki elbise deposuna gönderiliyordu²⁶⁰. el-Aziz döneminin Mısır dokuma endüstrisinde özel bir yeri bulunmaktadır. Zira bu dönemde hiç bir dönemde görülmeven çok lüks dokuma çeşitleri imal edilmeye başlandı. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: ağır kumaşlar, renkli sarıklar, altın karışımı ve bayrak resimli Dabik dokumaları, uzunluğu 100 kulaç olan altın karışımı sarıklar ve Saklaton ve Attabî kumaşlar²⁶¹.

Mısır'ın Abbasî ve Fatimî dönemlerinde dokuma ustaları, kumaşları, üzerine resmetmek ve basmak suretiyle nakışlı desenlerle süslemeyi mükemmel bir şekilde yapıyorlardı. Ayrıca onlar tarafından yapılan desenlerin büyük bir kısmı ya altın renginde ya da kırmızı ve kahve renginde idi. Bazı dokuma fabrikaları ise altın rengindeki markasını satışa sunulan kumaşlara nakşediyorlardı. Bu fabrikalarda çalışan ustalar desenleri kumaşlara basmak için tahta kalıplar kullanıyorlardı. Bu kalıplardan bazıları bugün Kahire'deki Arap müzesinde sergilenmektedir²⁶².

Mısır manifatura spesialiteleri arasında rengi günün çeşitli saatlerine göre değişen Bukalemun²⁶³ adlı bir kumaşta empirme keten de vardı²⁶⁴. Emevî Halifeleri Bukalemun kumaşları kendi tekellerine almışlardı ve bun-

²⁵⁸ el-Makrizî, c. I, s. 286. Ayrıca bkz. Adem Metz, s. 352; Ali Mazaheri, s. 332.

²⁵⁹ Nasır Hüsrev, s. 60.

²⁶⁰ Muhammed b. Ahmed b. Bessâm, *Enisü'l-Celis fi Ahbâr Tinnis*, Bağdat, 1967, s. 37. Fatimîler döneminde devlet memurları ve halk tarafından giyilen elbise çeşitleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdülmun'im Sultan, *el-Mücteme'ul Misri fi'l-Asri'l-Fatimî*, Kahire, 1980, s. 271-284.

²⁶¹ Aynı eser, s. 273.

²⁶² Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslam*, s. 358.

²⁶³ Bu elbiseler, Mağrib ülkesinde Adas Okyanusu üzerinde yer alan Şenterin şehrinde yılın belli bir gününde Bukalemun adındaki hayvanın bir kayaya sürtünmesi neticesinde dökülen altın rengindeki tüylerden imal edilmekteydi. Bkz. el-Mukaddesî, s. 240-241; el-İstahri, s. 42.

²⁶⁴ Nasır Hüsrev, s. 60; Ali Mazaheri, s. 332-333.

lardan yapılan elbiselerin imali gizli tutulurdu²⁶⁵. Hatta bu elbiseler Bizans imparatorlarına bile satılmıyordu²⁶⁶. Mısır halifesi için dokunan ipek ve yanan döner kumaşların değeri tamamen verilirdi. Bu yüzden halk, halifenin işini yapmaya özen gösterirdi. Başka kentlerde olduğu gibi, divan ve halife tarafından sanatkârlara herhangi bir baskı yapılmazdı. Burası halife için develelerin mahiffelerine atların eğerlerine yanan döner kumaşlar dokurlardı²⁶⁷.

Tinnîs şehrinde her yıl Kâbe örtüsünü dokumak için 5.000 tezgâh geceli gündüzlü çalışırdı²⁶⁸. el-Fâkihî, " Kitâb'u Ahbar Mekke " adlı eserinde Kâbe'nin batı kısmında bir örtü gördüğünü ve üzerinde, " H. 197 yılında el-Fadl b. Sehl Zi'r-Riaseteyn ve Tahir b. el-Hüseyn'in buyruklarıyla es-Sırrıyy b. el-Hakem ve Abdülaziz b. el-Vezîr el-Cervî tarafından emir verilerek yapıldı. " ibaresinin yazıldığını müşahede ettiğini nakletmektedir²⁶⁹. Ayrıca o bize şunu anlatır: "Mısır Kubâtü Kâbe örtüsünden bir parça gördüm. Üzerinde " Mü'minlerin emîri Me'mun tarafından H. 206 yılında emir verilerek imal edilmiştir. " ibaresi yazılıydı²⁷⁰. Yine el-Mehdi tarafından yaptırılan bir Kâbe örtüsü gördüm. Üzerinde " Allah'ın adıyla Mü'minlerin emîri Abdullah el-Mehdi Muhammd için (Allah, onun ömrünü uzun kılsın.) Allah'ın lütuf ve bereketi olarak İsmail b. İbrahim'in emriyle el-Hakem b. Ubeyde tarafından 162 yılında Tinnîs turazında imal edilmiştir. " yazıyordu²⁷¹. Gördüğüm başka bir Kubâtü örtüde ise, şöyle yazıyordu: " Bu, Allah'ın adıyla ve O'ndan bir bereket olarak Mü'minlerin emîri Abdullah el-Mehdi Muhammed'in (Allah, onu ıslah eylesin.), Muhammed b. Süleyman'a bir buyruğu üzerine vali el-Hattab b. Mesleme'nin eliyle H. 159 yılında Tinnîs şehrinde yapılmıştır"²⁷².

Hicrî 384. yılında Yahya b. el-Yemân'ın Tinnîs, Dimyat ve el-Ferema'dan hediye olarak Mekke'ye getirmiş olduğu eşyalar arasında iki adet Kâbe örtüsü de yer almaktaydı²⁷³.

²⁶⁵ Bkz. el-Mukaddesî, s. 240-241; el-İstahri, s. 42.

²⁶⁶ Nasır Hüsrev, s. 60-61. Bu elbisenin 1.000 dinara satıldığı rivayet edilmektedir. Bkz. el-İstahri, s. 240-241.

²⁶⁷ Aynı eser, s. 62.

²⁶⁸ Morice Lombard, s. 244.

²⁶⁹ el-Makrizî, c. I, s. 292.

²⁷⁰ Aynı eser, c. I, s. 292.

²⁷¹ Aynı eser, c. I, s. 292.

²⁷² Aynı eser, c. I, s. 292.

²⁷³ Aynı eser, c. I, s. 292.

Tinnîs şehrine bağlı Tüne köyünde de bir tıraz bulunuyordu ve burada bazan Kâbe için örtü imal ediliyordu²⁷¹.

Tinnîs şehri her yıl yalnız Irak'a H. 360/M. 970 senesine kadar 20-30 bin dinarlık kumaş ihraç ediyordu²⁷⁵. Ancak Fatimîler zamanında halife el-Azîz'in veziri Ebu'l-Ferec b. Kils tarafından ihracat yasak edilip, bütün üretim Mısır sarayına tahsis edildi. Hatta bu vezir daha da ileri giderek Tinnîs'e giren ve çıkan her kesten vergi almaya başladı²⁷⁶. Bu yasak sonunda, İran'da Sinîz ve Kazerûn, Azerbaycan'da da Derbend şehirleri Mısır'ın bu endüstrisini alıp uyguladılar; Ketten önceleri Mısır'dan getirilirken, sonradan Adudu'd-Devle'nin çabaları ile İran'da yetiştirildi²⁷⁷.

Delta'daki dokuma endüstrisi ev endüstrisi idi. Kadınlar keteni gererler erkekler dokurlardı. Kumaş tacirleri bu işçilere gündelik verirler ve yalnız devlet tarafından görevlendirilen simsarlara satabilirlerdi²⁷⁸. IX. Yüzyılda Mısır'lı dokuma işçilerine günde yarım dirhem ödenirdi ki, bununla ancak ekmek alınabilirdi. Bundan ötürü gezisi esnasında buralardan geçmekte olan Patrik Tellmachre'li Dimonysius'e " kendilerine ödenen miktarın geçimlerini sağlamak için yeterli olmadığını" söyleyerek şikayette bulunmuşlardır. Daha sonra, X. ve XI. yüzyıllarda onlara verilen gündeliklerin miktarı bir hayli artırılmıştır²⁷⁹.

Tinnîs ve Dimyat şehirlerinde bulunan dokuma fabrikalarında çalışan işçiler daha ziyade toplumun seviye ve yaşam bakımından en sefil kesimi olan Kıptülerden oluşuyordu. Onların en çok yedikleri yemek çeşidi ise, tuzlanmış balık idi. Bu işçiler yemeklerini yedikten sonra ellerini yıkamadan dokuma tezgâhlarının başına geçer ve o çok değerli kumaşları dokumaya başlarlardı. Böylece, kumaşları almak için inceleyenler, onların Nidd ağıcıyla buharlaştırılmış olduğunu sanırlardı²⁸⁰.

Dokuma işçileri Dimyat'ta me'âmil (atölyeler) denilen belli odaları kira karşılığında tutarak buralarda elbiseleri dokurlardı. İşçilerin kendi atölyeleri dışında kumaş dokumaları yasaklanmıştı. Hatta bir atölyede dokunan kumaş-

²⁷¹ Aynı eser, c. I, s. 292.

²⁷⁵ İbn Havkal, s. 152.

²⁷⁶ Aynı eser, s. 152-153.

²⁷⁷ Ali Mazaheri, s. 333.

²⁷⁸ Adem Metz, c. II, s. 354.

²⁷⁹ Aynı eser, s. 354; Ali Mazaheri, s. 333.

²⁸⁰ el-Kazvini, s. 193; Yakut el-Hamevi, c. II, s. 538.

tan arta kalan küçücük bir parça bile diğer bir atölyeye götürülse simsarı bundan haberi olurdu. Bu da üretilen kumaşın fiyatının düşürülmesine yol açardı. Dimyat'ta içinde altın teller bulunmayan beyaz bir elbise 300 dinara satılırdı²⁸¹.

Nasır Hüsrev bize Mısır'da " Dâru'l-Vezîr " denen bir kervansarayda yalnız ipekli kumaşlar satıldığını, alt katta terzilerin, yukarı katta ise, dokuma işçilerinin oturduklarını ve buranın yılda 20. 000 Mağribî dinar kâr sağladığını anlatır²⁸².

Fatımiler zamanında imal edilmiş dokuma parçaları üzerinde Avrupa'da hanedan armalarında görülen pozlar takınmış, yahut normal halleri içinde hayvan suretleri görülür²⁸³. Onların döneminde Kahire'de Dibaçlar üreten bir fabrika bulunuyordu. Ayrıca, burada " Dâru'l-Kisve " denilen çeşitli elbise ve bezlerle dolu bir depo inşa ettirilmişti. Devlet buradan halkın her kesimine kışlık ve yazlık elbiseler dağıtırdı. Humaraveyh, kızı Katru'n-Nedâ'yı Abbâsî halifesi el-Mu'tezid ile evlendirdiğinde herbirinin fiatı 18 dinar olan 1.000 adet kadın şalvarı hediye etmişti²⁸⁴. Bu dönemde Kahire'de dokuma endüstrisinin büyük bir ilerleme kaydettiğini, Fatimî halifesi el-Mu'iz'in emriyle imal edilen Kâbe örtüsünün tanıtımından anlamak mümkündür. Bu örtü kare şeklinde olup, genişliği 140 karıştı ve kenarlarında 12 altın hilal bulunan kırmızı dibaçtan yapılmıştı. Ayrıca her hilalin içinde bir altın turunc ve her turuncun içinde de güvercin yumurtası büyüklüğünde 50 tane inci bulunmaktaydı. Örtü aynı zamanda kırmızı, sarı ve mavi yakutlarla süslenmiş, kenarlarına da yeşil zümrüt harflerle hacla ilgili ayetler işlenmişti ve örtünün tümü miskle kokulandırılmıştı. Bu şahâne kâbe örtüsü sarayda her kesin içerdiden ve dışarıdan rahatca görebileceği bir yerde sergileniyordu²⁸⁵.

Asyût şehrinde koyun yününden öyle sarıklar dokurlardı ki, eşi bulunmazdı. İran'a getirilen ve Mısır yünlüsü denilen incecik yünlüler genellikle bu şehirde imal edilirdi. Nasır Hüsrev, burada eşine ne Lahor'da ne de Multan'da rastladığı ve bakınca ipekli olduğu sanılan sof fotalar gördüğünü beğeni ile anlatır²⁸⁶.

²⁸¹ Aynı eser, s. 193; Aynı eser, c. II, s. 538.

²⁸² Nasır Hüsrev, s. 89.

²⁸³ Philip K. Hitti , c . II, s. 1014.

²⁸⁴ Corci Zeydan, c. II, s. 640

²⁸⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Tarihü'd-Devleti'l-Faumiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Arab*, Mısır, 1981, s. 583.

²⁸⁶ Nasır Hüsrev, s. 101; Ayrıca bkz. el-Kazvinî, s. 147; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 229-230.

el-Behnesa şehrinde halifeler için el-Behnesiyye denilen perdelik kumaşlar, şahane çadırlar ve çok kaliteli elbiseler imal eden özel fabrikaların yanında halk için her çeşit kumaş üreten fabrikalar da bulunmaktaydı. Tacirler 30 arşın uzunluğundaki perdelerin bir parçasının çiftini 200 dinardan az veya fazlasına satın alıyorlardı. Burada imal edilen perdelik kumaşlar ve diğer yünlü ve pamuklu elbiselerin üzerinde mutlaka onları üreten özel veya halka yönelik fabrikaların markası bulunurdu. el-Behnesa şehrinde üretilen dokuma çeşitleri Ortaçağda dünyanın her yerinde aranan mallar arasında birinci sırada yer almaktaydı²⁸⁷.

Salahaddin Eyyübî zamanında Mısır'ı ziyaret eden İbn Cübeyr İhmîm şehrinde kıptiler tarafından inşa edilen dokuma fabrikalarından bahsetmektedir. Burada çok kaliteli yünden giysiler, bir çeşit figürlerle işlenmiş ipek elbiseler, nakışlı kumaşlar ve üzerine işaret konulan beyaz ve renkli dokumalar imal edilmekteydi. Çok yüksek fiyata satılan bu lüks dokuma çeşitleri buradan dünyanın bir çok ülkesine ihraç edilmekteydi²⁸⁸.

Dokuma endüstrisine Mısır hükümetleri tarafından uygulanan vergiler çok ağırdı. Şatâ şehrinde imal edilen eş-Şataviyye denilen kumaşların üzerinde halifenin mührü olmadan hiç bir Kıptî dokuma işçisi dokuyamazdı ve ancak simsarlar vasıtasıyla bu ürünleri başka birine satabilirdi. Ayrıca, her işçinin dokumuş olduğu kumaşlar, bir görevli tarafından kontrol edilir, sonra sırayla; top haline getiren, bitki sapıyla bağlayan, çuvallara koyup paketleyen, servislere gönderilirdi. Bütün bu servislere belli miktarda ücret ödenirdi. Her servisin de çuvallar üzerinde damgası bulunurdu. Son kontrol ise, gemilerin kalkışı esnasında yerine getirildi²⁸⁹.

Şatâ şehri, içinde en çok altın teller bulunmayan ince kumaşlar imal ederdi ve bu kumaşlardan yapılan bir elbise 300 dirheme satılırdı²⁹⁰. Burada çok şahane kâbe örtüleri de dokunmaktaydı. el-Fâkihî, üzerinde "Allah'ın adı ve bereketiyle Mü'minlerin emiri Abdullah Hârun'un (Allah onun ömrünü uzun kılsın) buyruğu neticesinde Mü'minlerin emîrinin azatlısı el-Fadl b. Sehl'in emriyle 191 yılında Şatâ urazında imal edilmiştir." ibaresi yazılan bir Kâbe örtüsünü gördüğünü anlatmaktadır²⁹¹.

²⁸⁷ el-İdrisî, c. I, s. 130; el-Himyârî, *er-Ravzu'l- Mi'târ fi -Haberî'l-Aktâr*, Beyrut, (Trz.), s. 114; el-Makrizî, c. I, s. 382-383.

²⁸⁸ Bkz. Selam Şâfi'i Mahmud Selam, s. 155.

²⁸⁹ el-Mukaddesî, s. 213.

²⁹⁰ el-Ya'kubî, s. 337-338; el-Kazvîni, s. 209.

²⁹¹ Bkz. el-Makrizî, c. I, s. 365.

Ortaçağda ketenin en kaliteli Mısır ve Cenevî olarak adlandırılan keten idi. Bu iki çeşidin de en çok rağbet göreni yumuşak olanıydı. En kötü keten ise çabuk kırılan kısa ve iri keten idi. Hisbe kanunları dokumacıların kaliteli ketenlerle kalitesizlerini, aynı zamanda Bahrî ile Sa'idî, Sa'idî ile de Kûrî çeşitlerini birbirine karıştırarak kumaş üretmelerini yasaklıyordu. Aynı kanunlar, onlardan, işi olmayan kadınların, atölyelerinin kapılarında oturmalarına izin vermemelerini ve ancak güvenilirliği, iffeti ve dürüstlüğü onaylanan kişilerin halka keten satmalarını da ön görmekteydi²⁹².

Memlükler zamanında İskenderiye şehri endüstrinin merkeziydi. Burada alım satım kapasitesi yüksek çarşılar ve bez ve kumaş fabrikaları bulunuyordu. Dünyanın her yerinden kara ve deniz yoluyla gelen tacirler buraya uğrar ve şehirde üretilen kumaşları memleketlerine götürürlerdi. Şehirde altın ve gümüş teller karıştırılmış el-Hafir denilen kumaşlar, ince bir gaz bezi olan Qasablar, desenli elbiseler, Abalar, Dabikiler, sade dokumalar, iplikler, pamuklu ince beyaz kumaşlar, köle kıyafetleri, normal bezler ve altın ve gümüşle karıştırılmış bezler, mülâeler (Yoksulların giydiği abalar) ve fotalar imal ediliyordu²⁹³.

İskenderiye'de sade kumaştan imal edilen bir elbise 700 dirheme satılıyordu. Fakat, onun yazılı olanı 1.400 dirheme kadar yükseliyordu. Elbiselere işlenen yazılar keten kumaşlarla yapılırdı. Renkli elbiselerin yazıları ipekle işlense de, beyaz olanları sadece ketenle yapılırdı. Bu şekilde yapılanlar ise, en kaliteli uraz olarak addedilirdi. Normal ketenin bir dirhemi bir dirhemden fazlasına satılırken, elbiselerdeki yazılar için kullanılan ketenin fiyatı birkaç kat daha artmış oluyordu²⁹⁴.

Mısır ile ilgili anlatılanlardan Deltada yer alan sanayi şehirlerinin her birinin dokuma endüstrisindeki bir dalda uzmanlaşmış olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları beyaz kumaş imal ederken, diğerleri iplikleri hazırlayıp çırpıcılıkla uğraşıyorlardı. Öbürleri de keçe yapmak ve dokunan kumaşları cila kullanarak parlatma işini gerçekleştiriyordu. Onlardan bir kısmı da Sudan zamkıyla ipeklili kumaşları parlatmak, elbiseleri boyamak ve bazı dokumalarda kullanılan altın telleri yapmakla meşguldü²⁹⁵. Bütün bu işlemlerden

²⁹² İbnu'l-Uhuve, s. 143.

²⁹³ el-Ömerî, s.150-151. İbre denilen cübbeler ile altın karışımı ipekten ma'mul el- Müsemmer adındaki şaşlar da İskenderiye imalatından idi. Bkz. el-Ömerî, s. 131.

²⁹⁴ Aynı eser, s. 84-85.

²⁹⁵ Morice Lombard, s. 244.

sonra hazırlanan dokuma çeşitleri diğer ülkelere ihraç ediliyordu. Şüphesiz ki, bununla beraber Mısır'da dokuma endüstrisi alanında gerçekleştirilen teknik ve yenilikler de bu ülkelere taşınmış oluyordu. Bu olguya daha önce de temas ettiğimiz gibi Irak ve İran'da taklidi yapılan Qasab ve Dabîki kumaşlarda net bir şekilde görmek mümkündür.

Kuzey Afrika'da yer alan Mısır dışındaki ülkeler dokuma endüstrisi bakımından İslam dünyasının en geri kalmış ülkeleri olarak görülür. Bu ülkeler arasında en çok Mağrib (Fas)' in bazı şehirlerinde dokuma endüstrisi gelişme göstermişti. Bu şehirlerde imal edilen dokuma çeşitlerinin çok azı diğer ülkelere ihraç ediliyor, büyük bir kısmı ise, mahallî ihtiyacı karşılamak maksadıyla iç piyasada satışı sunuluyordu. Örneğin, Mağrib'in Day ve Tâdile şehirlerinde büyük çapta pamuk yetiştiriliyordu ve ikincisinde pamuklu elbiseler imal edilerek hem iç piyasada satılıyordu hem de civar ülkelere ihraç ediliyordu²⁹⁶. es-Sûs şehrinde çok ince kumaşlar yumuşak elbiseler ve nefis sarıklar imal edilmekteydi²⁹⁷.

Libya'nın Ecdâbiye, Sürt ve Trablus şehirlerinde kaliteli yünlü elbiseler yanında mavi ve kahve renkli Nefûsiyye kumaşları ve yüksek fiata satılan beyaz ve siyah dokumalar imal ediliyordu²⁹⁸. Aynı zamanda Barka'da yünlü elbiseler yapılıyor ve buranın bütün çarşılarında satılıyordu. Bunların bir kısmı, özellikle de yünlü dokumalar Mağrib (Fas) ülkesine ihraç ediliyordu²⁹⁹.

Miladî 1007 yılında Hammad b. Bolöğün tarafından kurulan Hammadîler Devletinin başkenti Kal'atü Benî Hammad şehrinde, bütün Mağrib ülkesinde şöhret kazanan yünlü kumaşlar dokunmaktaydı. Bu yüzden burası diğer ülkelerden gelen ticaret kabilelerinin uğrağı haline gelmiştir³⁰⁰. Ayrıca, el-Mehdiyye'de ince ve zarif elbiseler³⁰¹, Kâbis'te kaliteli ipek kumaşlar³⁰², Afrika'da yer alan diğer şehirlerden Makdişu'da buranın adını taşıyan giyisiler³⁰³ ve Nevl el-Garbiyye'de es-Sifsâriyye elbiseleri ve çifti 50 dinara satılan şahane bornozlar üretilmekteydi³⁰⁴.

²⁹⁶ el-İdrisî, c. I, s. 241.

²⁹⁷ Aynı eser, c. I, s. 241.

²⁹⁸ İbn Havkal, s. 69.

²⁹⁹ Salih Mustafa Miftah el-Mezini, *Libya Münzü'l-Fethi'l-Arabi Hatta İntikal el-Hilâfe el-Fâ-tımıyye ilâ Mısır*, Libya, 1994, s. 210.

³⁰⁰ Morice Lombard, s. 100.

³⁰¹ el-İdrisî, c. I, s. 281-282.

³⁰² Aynı eser, c. I, s. 279; el-İbâdî ve Arkadaşı, s. 177.

³⁰³ İbn Battuta, c. I, s. 160.

³⁰⁴ el-İdrisî, c. I, s. 224-225.

İslam dünyasına mensup bütün milletlerin Ortaçağ'da en başta gelen kumaş dokuyucuları ve ipek tacirleri haline getiren muhteşem dokuma sanayilerinin gelişmesinde İspanya Müslümanları da büyük bir hisseye sahip bulunmaktadır³⁰⁵.

Burada sulama alanında kaydedilen gelişmeler, doğudan getirilen pirinç, pamuk, şeker pancarı, muz gibi ürünler yetiştirildi, İpek böceği yetiştiriciliği sayesinde de ipek endüstrisi büyük gelişme gösterdi ve İspanya bu alanda uzun müddet Avrupa'da rakipsizliğini devam ettirdi³⁰⁶.

Kuzey Afrika'nın yerli halkı Berberiler büyük sürüler halinde gerçekleştirilen koyun yetiştiriciliğini Endülüs'e götürdüler. Sonuçta, Arapça el-Meşta sözcüğü İspanyolca'ya "Mesta" kelimesini kazandırdığı gibi, Romalılar zamanında boş alanlardan ibaret olan İspanya toprakları, koyunculüğün merkezi haline geldi. Bu gelenek, Endülüs'ün çöküşünden sonra da başarılı bir şekilde devam ettirildi ve yün üretimi İspanya'nın en önemli gelir kaynaklarından biri olarak ün saldı³⁰⁷.

Halifeler idaresi altında yaşayan İspanya, Avrupa'nın servetçe en zengin ve nüfusça en yoğun ülkelerinden biriydi. Başşehir Kordova (Kurtuba) örme ve dokuma işlerinde merkez durumundaydı ve 13.000 kadar dokuma işçisi ve gelişmiş bir dericilik sanayi şehriydi. Yün ve ipek kumaş dokuma işleri sadece Kurtuba'da değil, Malaka, el-Meriyye ve diğer şehirlerde de yapılıyordu. Esas itibarıyla, Çinliler'in tekelinde olan ipek böcekçiliği, Müslümanlar tarafından İspanya'ya sokulmuş ve burada iyiden iyiye gelişip yaygın hale getirilmiştir³⁰⁸. İbn Şuheyd'in Halife'ye olan hediyeleri arasında Zehra ve diğer yerlerde dokunmuş kumaşlar da vardı³⁰⁹.

İbn Havkal'ın dediğine göre; bir tür ipek kumaş olan Dibac rengi ve güzelliği ile meşhurdu ve İspanya'da yapılıyordu. İspanya'da yapılmış ipek eyerler dünyanın diğer bölgelerinde yapılmış olanlarına göre daha üstündü. İspanya'da hükümdarlar için yapılmış ipek elbiselerin sayısı, Irak'ta Abbasi hükümdarları için yapılmış olandan daha fazlaydı. İyi kalitede imal edilmiş yağmurluklar da vardı. Günlük ihtiyaç olan elbiseler ve eşyalar imal edilir ve

³⁰⁵ Philip K. Hitti, c. II, s. 941-942.

³⁰⁶ Morice Lombard, s. 213.

³⁰⁷ Aynı eser, s. 113-114.

³⁰⁸ Philip K. Hitti, c. II, s. 834.

³⁰⁹ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (Trc: Yusuf Yazar), Ankara, 1990, s.

ucuz bir fiyatla satılırdı³¹⁰. Nakledildiğine göre, sadece el-Meriyye şehri 4.800 dokuma tezgâhına sahipti³¹¹. Buradaki dokuma fabrikaları şehrin yukarı kısımlarında yer alan Alpujarras dağlarında üretilen ham ipekleri dokuyarak çok nefis ipekli kumaşlar imal etmekteydiler³¹². Sayıları 800'ü bulan bu fabrikaların ürünleri arasında Hulleler (Takım elbiseler) Dibaçlar, Saklaton, İsfahan ve Cürcan kumaşları, perdeler, Attabî ve her çeşit iplikler yer alıyordu³¹³.

Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde ketenden elbiseler de imal ediliyor ve diğer ülkelere gönderiliyordu. Hatta bu ülkeler arasında ketene dayalı dokuma endüstrisinde önemli bir yere sahip olan Mısır da bulunmaktaydı³¹⁴. Bicâne'de imal edilen elbiseler ise Mısır, Mekke ve Yemen'e ihraç ediliyordu. Ayrıca bu ülkede (Endülüs), halifeler ve aynı zamanda halk tabakası tarafından sık sık kullanılan, Mısır'ın Dabik şehrinde imal edilen dabikî kumaşlarını aratmayacak ketenden ma'mûl bir çeşit giysi yapılıyordu³¹⁵.

Endülüs'te II. Abdurrahman dönemindeki gelişmeleri, başta dokumacılık olmak üzere, imalât sanayi takipetti. Dokuma sanayi o kadar gelişti ki, Abdurrahman'ın münhasıran sarayın devlet ricâlinin ihtiyaçlarının karşılanması için yaptırdığı tezgâhlarda dokunan kumaşların, o gün için İslam dünyasının hiç bir tarafında aynısının yapılması bir tarafa, taklidi bile mümkün değildi³¹⁶.

Gırnata şehri daha sonraki asırlarda, Avrupa kumaşçı dükkanlarına Granadin türünde kumaşlar sevketmekteydi. Gayet zengin renkleri, çiçekli ve geometrik süslemeleriyle Doğu İslam ülkelerinden ithal edilen bu gibi ipek dokuma ma'mülleri kiliselerde giyilen papaz elbiseleri, azizlerin resim ve heykellerinin sarılıp örtülmesi ve aristokratik muhitler ile kral hanedanları mensuplarının giydikleri elbiseler gibi, pek sınırlı iş ve alanlarda kullanılabilmekteydi. Gayet ince ve sanatkârane dokunmuş bu kumaşların İslam ülkelerinden ithali işi gitgide büyük hacimlere varınca, batıdaki müteşebbisler bu sanayi dalında büyük bir servet kaynağı olduğunu görmüş ve Fransa ile İtalya'nın çeşitli merkezlerinde dokuma tezgâhları kurmaya başlamışlardır. Hiç

³¹⁰ İbn Havkal, s. 114.

³¹¹ Philip K. Hitti, c. II, s. 942.

³¹² Morice Lombard, s. 188.

³¹³ Aynı eser, s. 188.

³¹⁴ İbn Havkal, s. 114.

³¹⁵ Aynı eser, s. 114.

³¹⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-I*, Ankara, 1994, s. 76-77.

şüphesiz, bu gibi ilk kurulan tezgâhlarda bazı müslüman usta ve sanatkârlar istihdam edilmiştir³¹⁷.

Ortaçağda Endülüs'te yer alan şehirlerin herbiri bir çeşit dokuma üretimiyle ün salmıştı. Bunlardan İşbiliyye, pamuklu elbiseler ve Usfur boyası³¹⁸, Besta, Dibaç³¹⁹, Cüncale ve Konke³²⁰ ise, yünlü örtüler, İlbire, keten ve ipekli kumaşlar³²¹, Bekiran, kağıt gibi ince ve beyaz olan, dayanıklı ve yüksek fiyata satılan giysiler³²², Kalşâne, kendi adını taşıyan kaliteli ve zarif elbiseler³²³ üretmekteydi. Ayrıca, Endülüs ülkesi, Batı Afrika'dan ipek endüstrisinde kullanılan zambak ithal ederek, karşılığında bu ülkelere Avrupa'da "Spanisca" adı verilen lüks kumaşları ihraç ediyordu³²⁴.

Dokuma endüstrisi Endülüs'te öyle bir yere gelmişti ki, burada doğuda üretilen bütün lüks elbiselerin taklidi yapılmaktaydı. İnan'da imal edilen çizgili kumaşlar, Huzistan'ın ince elbiseleri ve Mısır'ın ketenleri en mükemmel şekliyle burada dokunurdu. H. 961 yılında çıkarılan Kurtuba takviminde her yılın Ekim ayında beyaz elbiselerin bırakılması ve yerine yünlü koyu renkli elbiselerin giyilmesi isteniyordu. Giyim-kuşama ilgili bu adetin ünlü şarkıcı Zeryâb tarafından İspanya'ya sokulduğu rivayet edilmektedir³²⁵.

İslam dünyası kadar hıristiyan dünyasında da büyük bir şöhrete sahip olan Endülüs'ün dokumaları, lüks kalite ve ihtişamlarıyla göz kamaştırıcı hususiyetler göstermektedir. Meriyye, Malaka, İşbiliyye, Gırnata, Likant gibi şehirlerdeki çok sayıda atölyede dokunmuş olan bu kumaşlar üzerine genellikle küfî hat kullanılarak kimin için yapıldığı yazılmıştır³²⁶. Mevcut örneklerin en önemlilerinden biri, Madrid Kraliyet Tarih Akademisi'nde saklanmakta olan II. Hişam adına dokunmuş kumaştır.

XIII. yüzyıldan sonra Endülüs dokumacıları eski ağır kumaşların yerine daha hafiflerini dokumaya başlamışlar ve kullandıkları motiflerde de değişik-

³¹⁷ Philip K. Hitti, c. II, s. 942.

³¹⁸ el-Himyeri, s. 21; Yakut el-Hamevi, c. I, s. 232.

³¹⁹ Aynı eser, s. 44-45.

³²⁰ el-İdrisi, c. II, s. 560.

³²¹ el-İstahri, s. 44; el-Himyeri, s. 24; Yakut el-Hamevi, c. I, s. 289.

³²² el-İdrisi, c. II, s. 557.

³²³ el-Himyeri, s. 163.

³²⁴ Morice Lombard, s. 118.

³²⁵ Aynı eser, s. 116-117; Ayrıca bkz. Ali Mazaheri, s. 86; Ahmed Muhtar el-İbadi, *Fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Beyrut, (Trz.), s. 132-1333.

³²⁶ A. Engin Beksac, D. V. A. İslam Ansiklopedisi, *Endülüs Mad.*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 230.

lik yapmışlardır. Zarif bir özellik taşıyan bu kumaşlarda genellikle arma niteliği gösteren motiflere yer verilmiştir³²⁷.

Çeşitli dönemlerde Endülüs'de imal edilen kumaşlardan bazıları bugün birçok ülkenin müzelerinde sergilenmektedir. Niyo York şehrindeki Cooper Union Müzesinde M. XI. yüzyıla ait üzerinde içki içen bazı kişilerin resimleri bulunan bir parça ipek kumaş yer almaktadır³²⁸. Aynı şehrin Metropolitan Müzesinde nakışları, içinde def taşıyan bazı müzisyenlerin yer aldığı çemberlerden oluşan bir parça dibâç bulunmaktadır. Buradaki resim ise M. XII. yüzyıldaki Selçuklu eserlerinde yer alan insan figürlerini çağrıştırmaktadır. Bu da adı geçen dibacın büyük bir ihtimalle aynı tarihte Endülüs'te imal edildiğini göstermektedir³²⁹.

Gümümüze kadar gelen Endülüs kumaşlarının en meşhuru ise boyu 317 ve eni 217 sm. olan ve Burgos şehrindeki kiliselerden birinde korunan bir bayrak veya çadır örtüsüdür. Bu kumaş parçasının desenleri bitkisel motiflerle geometrik şekillerden oluşur ve üzerinde beş satır halinde kufi yazı ile sırasıyla şunlar yazılmaktadır: "Bismillahirrahmanirrahim", "Taşlanan şeytanın şerrinden Allah'a sığınırım", "Ey İnsanlar! sizi can yakıcı bir azâbtan kurtaracak, kazançlı bir yolu size göstereyim mi? Allah'a ve Peygamber'ine inanırsınız; Allah yolunda canlarınızla, mallarınızla cihad edersiniz; bilseniz bu sizin için en iyi yoldur. Böyle yaparsanız, Allah günahlarınızı size bağışlar, sizi içlerinden ırmaklar akan cennetlere, Adn cennetlerinde hoş yerlere koyar. Büyük kurtuluş budur"³³⁰.

Zaman zaman müslümanlar tarafından idare edilen, Sicilya adasını da unutmamak gerekir. 80 fersahlı bir ada olduğu söylenen bu ülkede ince ketenler, çizgili ve sırmalı kumaşlar üretilmekteydi. Nakledildiğine göre, bu kumaşlar XII. yüzyılda Mısır'da 10 Mağribî dinara satılıyordu³³¹.

Arapların H. III. ve IV. yüzyıldaki ikudarı zamanında Siciyla'da devlete ait bazı dokuma fabrikaları kurulmuştu. Bunların en büyüğü ise başşehir Belerm'deki meşhur hükümet dokuma fabrikasıydı. Bu sonuncu, adanın Normandiyahlar'ın eline geçmesine kadar büyük bir kapasiteyle üretime devam

³²⁷ Aynı eser, c. XI, s. 230-231.

³²⁸ Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslam*, s. 389-390.

³²⁹ Aynı eser, s. 390.

³³⁰ Aynı eser, s. 392. Ayetler için bkz. es-Saf, 11,12.

³³¹ Nasır Hüsrev, s. 67.

etti³³². Normandiyalılar zamanında da dokuma endüstrisi Sicilya adasında şöhretini sürdürdü ve buradaki kraliyet sarayının özel dokuma evleri bulunmaktaydı. İbn Cübeyr burayı ziyareti sırasında Kraliyet dokuma evinde çalışan bir genç hakkında bilgi vermektedir. Fakat burada önemli bir husus Normandiyalılar zamanında Sicilya'da dokunan kumaşlardaki motiflerin Bizans stil ve motiflerinden etkilenmesidir. Bu da M. 1147 yılında II. Rocer'in Akdeniz'deki bir savaş esnasında Tutsak olarak ele geçirdiği Rum asıllı dokumacıları, kraliyet dokuma evine yerleştirmesinden kaynaklanmıştır. Bu olay sonucunda Sicilya'da üretilen bol miktardaki kumaşlar Avrupalı tüccarlar tarafından büyük rağbet görmüş ve buradan çeşitli Avrupa ülkelerine ihraç edilmeye başlanmıştır³³³.

Ortaçağda Sicilya adasında imal edilen dokumalardan bazıları bugün dünyanın bir çok müze ve kilisesinde yer almaktadır. Fransa'nın Chinon şehrindeki bir kilisede o dönemden kalma zemini koyu mavi ve üzerinde zincirlerle bağlanmış saflar halinde beyaz, sarı ve yeşil renkli kaplan motifleri bulunan bir parça ipek kumaş bulunmaktadır. Aynı zamanda bir evlenme sonucunda İtalya'daki Normandiyalılar'ın mirasını devralarak M. 1194 yılında Sicilya'da kral olan İmparator VI. Henri (1185-1197)'nin hediyesi olduğu söylenen iki parça ipek kumaş Ratisbonne katedralinde sergilenmektedir. Bunlardan birinde bulunan bir kitâbeden Sicilya kralı II. Wilyam için dokunduğu ve Abdulaziz adında bir dokuma ustası tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır³³⁴.

Fatimiler devrinde Sicilya'da altın telli kumaşlar dokunmaktaydı; bunlar kimi zaman altın sırma zemin üzerine ipekle işlemeli, kimi zaman da ipek zemin üzerine altın sırma ile işlemeliydi. Batı'da kilise hazinelerinde korunmuş bu kumaşlardan oldukça çok sayıda örnekler vardır. Bunların en güzellerinden biri muhakkak ki XII. yüzyılda Alman Hohenstaufen imparatorlarının taç giyme törenleri için hazırlanmış olup Viyana'da muhafaza edilmiş olan mantodur³³⁵.

Ortaçağda dokumacılar, alıcıların isteklerine göre kumaş imal ediyorlardı. Onlardan bazıları da alıcıların getirmiş oldukları ipliklerle sipariş veri-

³³² Takıyyüddin Arif ed-Dürî, *Sikilyiye, İläkatuha bi Düveli'l-Bahri'l-Mutavassut el-İslâmiyye mine'l-Fethi'l-Arabi Hatta'l-Çazvi'n-Normandi* (H. 212-484/M. 827-1092), Bağdat, 1980, s. 157.

³³³ Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslam*, s. 358.

³³⁴ Aynı eser, s. 360-362.

³³⁵ Ali Mazaheri, s. 335.

len kumaşları dokuyorlardı. Bu durum ise, dokumacılar ile alıcılar arasında bazı ihtilaflara yol açıyordu. Bu nevi problemlerden dolayı da devlet, dokuma endüstrisinde çalışan işçileri muhtesib adındaki bir görevlinin gözetimi altında tutuyordu³³⁶.

İbn Bessâm, dokumacılar tarafından titizlikle uyulması gereken kuralları geniş bir şekilde bize aktarmaktadır. Bu kurallar şöyledir: "Çarşıda meydana gelen hile ve dolandırıcılık olaylarını iyice tesbit eden basiretli, güvenilir ve sireti temiz birini dokumacılar üzerine görevli olarak tayin etmek gerekir. Bu görevli her kadının dokumuş olduğu şeyleri bir diğersinininkinden ayrı bir yere koymasını ve birbirine karışmamasını sağlamalıdır. Bazı simsarlar, ucuz iplikleri satın alarak başkaları vasıtasıyla tekrar piyasaya sürebilir ve böylece kendisinden satın almak isteyen kişiye yüksek bir fiyatla satmış olabilir. Ayrıca o görevli kişi- iplikleri satın alan kişileri iyice kontrol etmelidir. Eğer alıcı şüpheli birisi ise, veya haddinden fazla ısrarcı ise, onun ipliklerini açar ve kendisine teslim etmeden önce de onu su ile ıslatır. Yine dokuma simsarlarına herhangi bir dolandırıcılık olayına karışmamaları, başkaları ile bu konuda ortaklık yapmamaları, birisinin böyle bir teşebbüste bulunmasını hemen ihbar etmeleri, böyle bir olaya susmamaları, suçlu kim olursa olsun suçunu gizli tutmamaları ve onun bu davranışını açığa vurmaları için sıkı yemin ettirmelidir."³³⁷

Dokumacıların dokunacak kumaşın kaliteli ipliklerden imal edilmesi, kanuna göre belirlenen uzunluk ve genişlik ölçülerine harfiyyen uyulması, kullanılacak ipliklerin iri siyah bir taşla siyah kabuklardan temizlenmesi, dokuma esnasında kirliliğini kapatmak ve parlak görünmesi için dokunan kumaşların üzerine un ve kireç dökülmemesi, yeni bir kumaş dokunduğunda onu beyaz bir duruma getirmeden boyanmaması ve bu kumaşın, müşteriye zarar verdiğinden dolayı asla siyah iplikten yapılmaması, bir kumaşın bir kısmı iyi, diğer kısmı ise kötü iplikten dokunmaması, ipliklerin teslim alınırken ve müşteriye kumaş olarak teslim edilirken mutlaka tartulması ve iplik sahibinin en ve uzunluk bakımından belirlediği ölçülere uyulması ve bu hususta azami titizlik gösterilmesi gibi önemli kurallara da uymaları gerekmektedir³³⁸.

³³⁶ el-Ubeydî, s. 33.

³³⁷ İbn Bessâm, *Nihâyetü'r-Rütbe fi Talabî'l-Hisbe*, (Thk. Hüsametün es-Samarrâ'î), Bağdat, 1968, s. 135.

³³⁸ İbnü'l-Uhuve, *Me'alimu'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, Cambridge, 1937, s. 136-137.

Hisbe kanunları ayrıca dokumacılara dürüst çalışmaları, müşterilere vermiş oldukları sözlerine sadık kalmaları ve dokumuş oldukları kumaşları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmamaları konularında da talimatlar içermektedir. Örneğin, onlardan insanları sürekli atlatmayı bırakmalarını ve dokuma işinin tamamlanacağı süreyi müşteriye bildirmelerini istemektedir³³⁹.

Bütün bu kurallar dışında her dokumacının, dükkânın önünde, üzerinde bezleri ağartmak ve temizleyebilmek için, düz, geniş ve ortası delik bir taşı bulundurması gerekmektedir. Muhtesib, dokumacılara elbise ağartıp temizledikleri taşların üzerini işleri bittikten sonra örtmelerini veya her ne zaman taşı kullanacağına tekrar tekrar yıkamasını emrederdi. Çünkü hayvanlar pisleyebilirler ve farkında olmadan üzerine konan kumaş ve elbiseler kirlenmiş olabilir. Muhtesib, dokumacıların dokudukları kumaşları insanların gelip geçtiği yerlere asmalarını da yasaklamaktaydı. Çünkü yoldan gelip geçenler zarar görebilirler³⁴⁰.

Ortaçağda pamukçular da, muhtesipler tarafından sıkı bir denetime tâbi tutulmaktaydılar. Onların eski pamukla yeni pamuğu, sarı pamukla beyaz pamuğu karıştırmaları yasak olduğu gibi bu önemli hammaddenin içindeki kırık çekirdekleri ve siyah kabukları temizleninceye kadar birkaç defa yayla ve kirişle atmaları istenmekteydi. Zira pamukta çekirdek kaldığı zaman tartarken ortaya çıkar, yastuğa, döşeğe veya paltoya konduğu zaman, fareler pamuğun çekirdeğini yemek için bu nesnelere kesip parçalarlardı³⁴¹. Üzerine pamuk atılan yaygının altına, eski ve ufalmış pamuktan konulması da yasaktı. Çünkü o kötü pamuk iyi pamuğu duvara doğru uçururdu. Bazı pamukçular pamuğu eski ve kırmızımtırak pamukla birlikte atarlar ve pamuk yumağının altına sararlardı. Böyle bir hile ise ilk bakışta görünmez ancak o pamuk ip bükerken ortaya çıkardı. Bir kısım pamukçular da pamuk atma işlemini tamlandıktan sonra pamuğu, rutubetli yere koyarlardı. Böylece pamuk burada nemlenerek tartıda ağır gelir ve fakat bir süre sonra kuruyunca noksanlaşırdı. Bu tür hileleri yapan pamukçular bu işi takip eden muhtesipler tarafından cezalandırılarak meslekten men edilirdiler³⁴².

³³⁹ el-Maverdî, *el-Ehkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*, Kahire, 1973, s. 256.

³⁴⁰ eş-Şeyzerî, *İslam Devletinde Hisbe Teşkilâtü (Nihâyetü'r-Rütbe fi Talebi'l-Hisbe)*, (Haz. Abdullah Tunca), İstanbul, 1993, s. 110.

³⁴¹ Aynı eser, s. 113.

³⁴² Aynı eser, s. 113.

Ortaçağda kumaşlardan çeşitli elbiseler imal eden terziler de sıkı bir denetime tâbi tutulmaktaydılar. Hz. Ali, Hz. Peygamber ve diğer halifelerin yaptığı gibi, kendi zamanında çarşı ve pazarları denetlerken esnaf ve tüccarlara , Allah'tan korkmalarını ve alıcılara karşı yumuşak davranmalarını öğütlerdi. Örneğin, bir defasında o bir terziye şöyle seslenmiştir: " Ey terzi (annen ve baban seni kaybetsin) sağlam ip kullan, elbiseleri güzel dik ve iğnenin çıktığı dikiş yerlerini birbirine yakın yap, zira Hz. Peygamber'in, Allah'ın, hain (sahtekâr) terziyi, üzerinde dünyada hile yaparak dikmiş olduğu bir gömlek ve elbise olduğu halde hesaba çekeceğini söylediğini duydum. Ayrıca diktüğün elbiselerden arta kalan ufak kumaş parçacıklarını da saklama! Çünkü onlar elbise sahibine aittir, sakın onları mendil yaparak para kazanma yoluna gitme!"³⁴³.

Ortaçağda ihtisab yasaları terzilerin elbiselerin dikişini seyrek değil sık ve güzel bir şekilde dikmelerini, kullanmış oldukları iğnenin ince, ipliği kullanırken iğneye ipliğin kısa takılmasını ve kumaş üzerindeki ipliğin gayet kısa olmasını (aksi takdirde dikiş açılır ve zayıflar) istemekteydi. Ayrıca değerli kumaşlardan imal edilen elbiselerin tartmadan biçilmemesi gerekmekteydi. Hele yapılan elbise Dibaç şeklinde veya ipekten ise, terzinin dikiş işleminden önce ve sonra mutlaka kumaşı aynı ağırlıkta müşteriye teslim etmesi ön görülmekteydi. Teslim edilen kumaşa herhangi bir eksiklik meydana gelmişse, bu eksiklik terzi tarafından karşılanırdı. Bazen elbise imalatçıları ipek ve benzeri hammaddelerden dikilen elbiseleri ağırlığı artsın diye su ve tuzla yıkıyorlardı³⁴⁴.

Bir kısım terziler de elbiseyi ipekten veya benzeri kumaştan, elbisenin astarını ketenden veya benzeri şeylerden dikerlerdi³⁴⁵. Ortaçağda muhtesibler, terzilerden insanlardan elbise dikmek için aldıkları kumaşları dikmeyip işini uzatanlara bu işten el çektirirlerdi. Zira insanlar, eşyalarının uzun zaman beklemesi yüzünden zarar görüp tereddüde düşmekteydiler. Ayrıca terzilerden, insanların işlerini bir haftadan fazla uzatmakla külfet getirmemeleri istenmekteydi. Şayet iş sebebiyle terzi ile müşteri bir haftadan fazla bir zaman için şartlı konuşmuşlarsa; o zaman işi bir haftadan fazla zamana uzatmak

³⁴³ Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, Ankara, 1991, s. 141-142. Diğer dönemlerde devlet tarafından tayin edilen muhtesiblerin terzilere uyguladıkları kurallar için bkz. İbnu'l-Uhuve, s. 137-140.

³⁴⁴ İbnu'l-Uhuve, s. 137.

³⁴⁵ eş-Şeyzeri, s. 111.

mümkün olmaktadır. Buna rağmen konuşulan şartı aşmak ihtisab kurallarına aykırı bir davranış olarak kabul ediliyordu³⁴⁶.

İhtisab yasaları yamacı, kassâr (kumaş ağartan) ve kalensüve (sarık gibi başa dolanan ve giyilen şey) imalatçılarına da önemli sınırlamalar getirmekteydi. Bu yasalara göre yamacıların, hazz'dan yapılan bir elbiseyi kumaş ağartan ve temizleyen kişilerden teslim alırken sahibinin önünde yemin etmeleri gerekiyordu ve aynı zamanda süslemeci ve etiketçilerin kendilerine getirilen herhangi bir elbisenin etiketini diğer bir elbiseye nakletmeleri yasaktı³⁴⁷. Kumaş ağartan işçilerin de insanların elbiselerini çalmaları, giymeleri ve işçilerinin giymelerine izin vermeleri, müşterilerin kumaşlarını para karşılığında başka insanlara kiralamaları yasaktı. Ayrıca kendilerine teslim edilen kumaşların birbirine karışmaması için onlara sahiplerinin isimlerinin yazılması şart koşulmaktaydı. Kalensüve imalatçılarına gelince, bunların çeşitli biçimdeki başa giyilen şeyleri yeni ipek veya ketenden yapmaları ve asla eski ve boyanmış kumaşlardan inal etmemeleri istenmekteydi. Zira bazı şapka ustaları bunları nişasta ve zamkla boyuyarak insanları aldatma yoluna gidiyorlardı³⁴⁸.

Ortaoğunun rakipsiz kalmış olan ulusal endüstrisi, şüphesiz yünden, ipekten, keçi veya deve kılından dokunan halıların endüstrisidir. Ortaçağda halılar, duvar halıları, perdeler, güzel çadırlar, namaz seccadeleri yalnız İslam'ın doğu ülkelerinde bir evin vazgeçilmez eşyasından sayılmaktaydı. Akdeniz ülkeleri henüz bunları kullanmıyorlardı³⁴⁹. Halıların vaktiyle üç çeşidi vardı: 1-Duvar için Sitr dedikleri perdeler, 2-Busut denilen döşemelik halılar ile Enhâh denilen yol keçeleri, Üstüne basılmaması gereken Enmât denilen halılar. Bundan başka daha küçük neviler de bulunmaktaydı. Seccade, yorgan, sırtını-başını koymak için veya bu nevi maksatlar için kullanılan yastık gibi şeyler³⁵⁰.

Ortaçağda Arap yarımadasında imal edilen halılar meşhurdu. Hz. Peygamber döneminde birçok yerin adını taşıyan halılar üretilmekteydi ve bunlar genellikle yün ve keçi kılından yapılıyordu. Halı endüstrisinde çalışan kadın ve erkek işçiler tarafından üretilen en meşhur halı ise, el-Abkârî veya el-

³⁴⁶ Aynı eser, s. 112.

³⁴⁷ İbnü'l-Uhuvve, s. 139.

³⁴⁸ Aynı eser, s. 139-140.

³⁴⁹ Ali Mazaheri, s. 336.

³⁵⁰ Adem Metz, c. II, s. 350-351. Ayrıca bkz. Cevad Ali, c. VII, s. 611, 618.

Abâkârî idi. Bir Hadîs-i Şerîf'de Hz. Peygamber (s. a. v.)'in desenli boyanmış halılardan olan el-Abkârî üzerinde secde ettiği rivayet edilmektedir.³⁵¹

Ortaçağ insanının lüks denince ilk akla gelen, iyi giyinmek, konfor denince döşeme ve duvarlarda güzel halılara malik olmaktır. Riyaziyeci et-Tûsî (öl. 344/955)'den bahsedilirken özellikle şu nokta kaydediliyor; "hiç halısı yoktu"³⁵². O devirde seyahata çıkan bir kimse bulunduğu odaların mefruşatına bakarak hangi eyalet içinde dolaştığını anlayabilirdi.³⁵³ Girişimciler köylerde kadın ve çocukların çalıştığı atölyeler kurarlardı. İşçilerden her biri bir tezgâhın önüne oturur yanındaki renkli bir örneğe bakarak halısını dokurdu. Bu iş, ölçüsüyle düğüm sayısını ve kullanılacak rengi gösteren özel bir şarkıyla tempolanır ve yönetilirdi. İşçiler, böylece çabuk ve yanlışsız çalışırlardı. Halı bitince, girişimci ücretten ayrı olarak işçilere küçük bir ziyafet çekerdi.³⁵⁴

Batı Asya'da esas itibarıyla halı, kilim, ipek, sofa ve yastık, minder yüzleri v. s. ev döşemesi ile ilgili emtia ve mutfak eşyalarının yapım işleri toplanmıştı. İran ve Irak'ın bir çok dokuma tezgâhları, pek ayrıncı vasıfları sayesinde yüksek bir standarda ulaşmış halılar imal etmeye başladılar. Halife el-Musta'in'in annesi, kendisi için 130.000.000 dirhem değerinde, üzeri altın ipliklerle dokunmuş ve göz yerlerine yakut ve diğer kıymetli taşlar işlenmiş her çeşitten kuş resimleri bulunan bir halıyı özel olarak sipariş etmişti.³⁵⁵

Halıların motifleri çok çeşitliydi; bunlar da ya doğal konulardan esinlenilir, çiçek, ağaç, hayvan, gibi çok stilize harfler veya av, gergedan, fil döğüşü v. b. sahneler bulunurdu. Ancak Ortaçağın sonuna doğru hayvan motifleri yok olurken, arabesk gittikçe gelişti.³⁵⁶

Irak'ta yer alan Dicle, Sevâd (Güney Irak), Meysân, Dest-i Meysân bölgelerinde çok kaliteli perdeler, ipek ve yün halılar imal edilmekteydi.³⁵⁷ Ayrıca, Vâsıt şehrinde el-Ermenî denilen şahane halılar dokunurdu.³⁵⁸ Abbâsî halı-

³⁵¹ Cevad Ali, c. VII, s. 379.

³⁵² Adem Metz, s. 350.

³⁵³ Aynı eser, s. 350-351.

³⁵⁴ Ali Mazaherî, s. 336.

³⁵⁵ el-İbşihî, c. I, s. 358-359; Corci Zeydan, c. II, s. 643; Philip K. Hitti, c. I, s. 530.

³⁵⁶ Ali Mazaherî, s. 336-337.

³⁵⁷ İbnu'l-Fakih, s. 252-253.

³⁵⁸ el-Ya'kubî, s. 322.

fesi Haru'nur-Reşîd tarafından ünlü şarkıcı İshak el-Mavsîlî'ye hediye edilen Irak üretimi halının değeri 2.000 dinardı³⁵⁹.

Yün halılardan başlıca İran, Ermenistan ve Maveraünnehr, özellikle de Buhara halıları ayırdedilirdi. el-Busutu's-Sani'a denilen gerçek İran halıları Faris bölgesinde dokunmaktaydı ve bunların en ince ve nefis olanları ise, Susancerd tekniği ile imal edilenleri idi³⁶⁰. Ayrıca, Derabcerd, Fûrc, Cehrem, Fesa şehirlerinde kaliteli halılar, İbrişim perdeler, nefis yünlü yolluklar üretilmekteydi³⁶¹.

İran'da imal edilen halıların üzerinde bazı ünlü kişilerin adlarının ve belli bilgilerin yazıldığı anlaşılmaktadır. Nakledildiğine göre Abbasî halifesi el-Müntasır, babasını öldürdükten sonra, üzerinde Farsça yazılar bulunan bir haliya oturdu ve bu yazıları okuyabilecek bir kişiyi istetti. Halıdaki yazının "Ben Kisra'nın oğlu Şireveyh'im, babamı öldürdüm ve ondan sonra ancak altı ay hükümdarlık yapabildim." şeklinde olduğu ortaya çıkınca da el-Müntasır sinirlenerek oradan ayrıldı³⁶².

Hz. Ömer zamanında İran'ın fethi sırasında müslümanlar tarafından ölçüsü 60 x 60 ebadında olan çeşitli resimlerle işlenmiş, üzerinde ırmaklara benzeyen değerli taşlar bulunan, yeri altın renginde etrafı ise, bahar mevsiminde ekilen topraklar ve bitkilerle süslenen araziler misali hazırlanan el-Katîf adında bir halı ele geçirildi. Bu halı, Medine'ye getirildikten sonra, Hz. Ömer tarafından parçalara ayrılarak insanlara dağıtıldı. Bu arada halının bir parçası da Hz. Ali'ye verildi. O da payına düşen kısmı 20. 000 dirheme bir taciye sattı³⁶³.

Ortaçağda Taberistan'da yünlü seccadeler ve halılar imal ediliyordu³⁶⁴. Huzistan'ın Bassina³⁶⁵, Tüster³⁶⁶, Karkup³⁶⁷, Kirman'ın Zerend³⁶⁸, Azerbaycan-

³⁵⁹ el-Cahız, *Kitabu't-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, (Thk: Ahmet Zeki Paşa), Kahire, 1914, s. 41.

³⁶⁰ Adem Metz, c. II, s. 359

³⁶¹ el-Mukaddesî, s. 420, 442. Ayrıca bkz. İbn Havkal, s. 299.

³⁶² Bkz. İbnu't-Tiktaka, *el-Fahri fî'l-Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Mısır, 1317, s.

217.

³⁶³ et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire, 1939, c. III, s. 130.

³⁶⁴ el-Kurtubî, s. 33; el-İstahrî, s. 212; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 77.

³⁶⁵ el-Mukaddesî, s. 408, 416-417; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 523.

³⁶⁶ Aynı eser, s. 416; el-Kazvinî, s. 171.

³⁶⁷ Aynı eser, s. 416.

³⁶⁸ el-İdrisî, c. I, s. 439.

'ın Erdebil³⁶⁹ ve Gürcistan'ın Tiflis³⁷⁰ şehirlerinin halıları çok ünlüydü; yine de en pahalıları İsfahan halılarıydı³⁷¹.

Azerbaycan halılarına Ermenistan halıları denilirdi ve bunların hemen hepsinin zemini Marand köylerinden gelen Karmaz adlı boya ile boyanmış kırmızı renkte idi³⁷². En ünlü halılar ise, Kalikala (Bu günkü Erzurum ilimiz) halıları idi³⁷³. Hicrî IV. asırda insanlar Ermeni halılarına diğer halılardan daha fazla rağbet gösteriyorlardı. Bizde meşhur olan İzmir halıları da o halılardan esinlenerek imal ediliyordu. Emevi Halifesi II. el-Velîd'in sarayında yerler ve duvarlar Ermeni halılarıyla döşenmişti. Abbasî halifesi el-Reşîd'in annesi el-Hayzeran, Ermeni halıları üzerinde ve bu kadının cariyeleri Ermeni yastıkları üzerinde otururlardı³⁷⁴.

H. 300-M. 912 yılında Abbasî Halifesi el-Muktedir zamanında Bağdat'ın en zengin adamı kabul edilen ve İbnu'l-Cessas lakabıyla tanınan el-Hüseyn b. Ahmed adındaki kuyumcunun Ermeni ve Taberistan halıları ün salmıştı³⁷⁵. İran halıları arasında da Ermeni işçiliği ayarında olan halılar, daha çok tutuluyordu³⁷⁶. el-Muktedir'in annesinin evinde bulunan lüks eşyalar arasında Ermeni halıları da zikredilebilir. Nakledildiğine göre; bir vali, adı geçen halifeye çok değerli hediyelerle birlikte, yedi adet Ermeni halısı da vermişti. En iyi İran halıları özellikle İsfahan civarında olanları, en lüks Ermeni halıları ile kullanıldığında mükemmel bir takım haline gelirdi ve bir çok insan evinin bu şekilde döşenmesini isterdi. Ermeni halıları arasında en çok yünlü kırmızı halılar revaçta idi³⁷⁷. Mısır'ın Sa'id bölgesinde yer alan Asyût şehrinin Karmaz halılarından bahsedilirken; " Ermeni halılarına benzediği söylenir "³⁷⁸.

Tanâfis denilen örtülerin Grek tarzında imal edildiğini Rumca'da geçen "tapates" kelimesinden anlamaktayız. Şüphesiz ki, bu nevi halılar daha önce-

³⁶⁹ el-İstahrî, s. 188; el-Mukaddesî, s. 380; el-İdrisi, c. II, s. 824.

³⁷⁰ el-Kazvîni, s. 519.

³⁷¹ İbn Rüste, c. VII, s.153 ; el-İsfahani , *Mehâsinu İsfahan* ,Tahran, 1933, s. 83.

³⁷² Bkz. İbnu'l-Fakîh , s. 297; Ali Mazaherî, s. 337.

³⁷³ el-Kazvîni , s. 551.

³⁷⁴ el-Kurtubî, s. 33.

³⁷⁵ Aynı eser, s. 33.

³⁷⁶ el-İstahrî, s. 188; İbn Rüste, c. IV, s. 153.

³⁷⁷ Adem Metz, c. II, s. 360. el-Mes'udî kırmızı renkler konusunda şöyle der: "Kırmızı, kadınların ve çocukların boyası olduğu gibi, neşeyi de ifade etmektedir. Kırmızı göz bebeklerini genişlettiği için göze en uygun renktir; halbuki siyah renk göz bebeklerini küçültür". Bkz. Aynı eser, c. II, s. 360.

³⁷⁸ Aynı eser, c. II, s. 360.

leri Irak'ın "Hive" şehrinde üretilmekteydi. Bu şehir, Bizans sınırına yakın bir yerde bulunuyordu. Hatta, daha sonraları en-Nu'mâniyye şehrinde üretilen halılara, Hive halıları denirdi. Bu halıların üzerinde bulunan koç, fil, at, deve, aslan, ve kuş motifleri hiç değişmeden devam etmiştir³⁷⁹.

Orta Asya'da halıcılığın pek eski bir maziye sahip olduğu bilinmektedir. Altay dağlarında Pazırık mevkiindeki kazılarda ele geçirilen halının gerek bu halıyı bulan arkeolog S. Rudenko ve gerek diğer bir çok alimlerce M. Ö. V. yüzyıla ait olduğu kabul edilmiştir³⁸⁰.

Çin kaynaklarından da VII. yüzyılda Hoten şehrinde halı dokunduğunu öğreniyoruz³⁸¹. Dügümlü halı tekniğinin ilk kullanıldığı bölge bilindiği gibi bugünkü Batı Türkistan'dır. Dünyaya da oradan dağılmıştır. Burası, aynı zamanda halının esas hammaddesi olan yünün elde edildiği muhtemelen burada yaşayan atlı göçebe topluluklar tarafından ehlileştirildiği koyunun da yaşadığı bölgedir³⁸².

Yabancı koyunların ehlileştirilmesi ve bütün dünyaya yayılması muhtelif tarihi çağlarda olmuştur. Yağ kuyruklu koyunların, M. Ö. 6.000 senelerinde Türkistan'da yetiştirildiği bilinmektedir. Türkistan'da yapılan kazılarda boynuzlu koyunların arasında boynuzsuz nevelerine de rastlanmıştır. Yağ kuyruklu koyunların menşelerini yabani koyunların Argali cinsinden aldıkları tahmin edilmektedir. Bu cins, daha sonraları Arabistan'a getirilmiş ve buradan da Mısır ve Kuzey Afrika ülkelerine götürülmüştür³⁸³.

Meşhur zootekni bilgini Adem Metz'e göre Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki steplerde yabancı olarak yaşamakta olan ve Türkler tarafından önce evcilleştirildiği söylenen *Ovis Vignei* çeşidinden intikal suretiyle Macarların *Raczka* (Raçka) veya *Zackel* (Çakel) dedikleri koyunlar meydana gelmiş ve bunlardan da yine intikal suretiyle yağsız kuyruklu Karakaya ve kıvrıkcık koyunları meydana gelmiştir. Bu koyunların hepsi yüzyıllarca evvel doğudan göç ederek şimdi buldukları yerlere yerleşmişler ve buralarda iklimin şartlarına alışarak özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Esasen halı için en elverişli

³⁷⁹ Aynı eser, c. II, s. 361.

³⁸⁰ Faruk Sümer, *Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler*, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, İstanbul, s. 44-51.

³⁸¹ Aynı eser, s. 44-45.

³⁸² Halil Açıkgöz, *Türkçe'de Halı ve Halıcılık Terimleri*, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, İstanbul, s. 137-188.

³⁸³ Şemsettin Şimşek, *Mensucat Öyküleri-Öykülerle Mensucat Tarihi*, İstanbul, 1973, s. 6-7.

yün, fazla lanolin ihtiva etmeyen ve başlangıçta Türkler tarafından ehlileştirildiği görülen yapağı koyunlarından elde edilir. Onların da menşei Orta Asya Türk hayatına kadar dayanmaktadır³⁸⁴.

Genel olarak koyun yünü işleyen keçeciler özellikle Türkistan'da çok bulunurdu. Bunlar, hayvanların vücutlarının belirli yerlerinin tüylerini kullanırlardı. Uzun zaman zank içinde bırakılarak yapıştırılan bu tüylerden bozulmayan ve çok pahalı satılan keçeler yapılırdı³⁸⁵.

Bu keçeciler tek ve doğal renkli halılar yapıpıkları gibi, beyaz keçe üzerine siyah veya sarı desenli keçeleri bastırarak renkli keçe halılar da yaparlardı. Bunlar, ayrıca, Horasan, Türkistan v. b. soğuk ülkeler için çok kalın keçe çadırlar, kervan heybeleri, askerlerin veya kervancıların taşıdıkları yelek ve paltolar, ordu için çift kat keçeden zırhlar ve nihayet hemen hemen bütün İranlı köylülerin başlarına giydikleri, kırmızı, gri, beyaz veya siyah, son derece ince keçeden başlıklar yaparlardı³⁸⁶.

Maveraünnehr'e gelince, VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Buhara'da güzel halılar dokunuyordu. Çin kaynaklarında Buhara (Ngan) hükümdarı Tuğ-Şada'nın 719 yılında Çin imparatoruna iki İran katırı, 15 kilo yu-kin denilen koku ile kenarları Suriye işlemeli (brode de foulın) bir halı ile zevcesi hatunun da iki büyük ço-pi halısı, ayrıca işlemeli bir halı yolladığı bildiriliyor. Tuğ-Şada, kendisine armağan olarak İmparator'dan eğerler, gemler, silahlar, kaftan, kemer, zevcesi hatuna da elbiseler ve kokular gönderilmesini rica etmiştir³⁸⁷. 726 yılında da yani hükümdarın Çin İmparatoruna kardeşi Aslan'ı (A-si-lan) elçi gönderdiği, elçinin hediye olarak atlar, parslar getirdiği, sekiz yıl sonra da yine Buhara hükümdarının iki İran katırı, yu-kin kokuları gandi şekeri ile Suriye işlemeli bir halı, hatunun da iki büyük ço-pi halısı ve işlemeli (veya nakışlı) bir halı yolladığı; şahsı için kaftanlar, kemerler, zırhlar, silahlar, eşi için de elbiseler, ziynetler ve kokular rica ettiği haber verilir³⁸⁸.

X. Yüzyılda Buhara halı endüstrisinde İslam Dünyasının önemli merkezlerinden biri idi. Burada, çok güzel seccadeler, kaliteli halılar ve el-Fundukiye denilen kalın örtüler imal edilerek diğer ülkelere ihraç ediliyordu³⁸⁹.

³⁸⁴ Aynı eser, s. 6-7.

³⁸⁵ Ali Mazaheri, s. 268.

³⁸⁶ Aynı eser, s. 268-269.

³⁸⁷ Faruk Sümer, s. 45. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Seçuklular Tarihi*, s. 364.

³⁸⁸ Faruk Sümer, s. 245.

³⁸⁹ el-Mukaddesi, s. 324-325; el-İstahri, s. 314-315; Nerşehi, s. 37.

Fakat halıların en güzel parçaları Çin Türkistanı'nda ve Moğolistan'da bulunmuştur. Onlarda dekorasyon motifleri haline gelmekte olan Çin harfleri görülmektedir³⁹⁰.

Anadolu'ya gelince, bu ülkedeki Türk halıcılığına dair en eski bilgi Mağripli İbn Sa'id tarafından verilmiştir. Bu müellif, Kitap Bastü'l- Arz fi't-Tû'l ve'l- Arz adlı eserinde Bizans'a ait Batı Anadolu'dan söz ettikten sonra, aynen şu bilgileri veriyor: " Bu bölgenin batısında Türkmen dağları ve Türkmen ülkesi bulunur. Türkmenler, Türk soyundan büyük bir kavim olup, Selçuklular devrinde Rum ülkesini fethetmişlerdi. Bunlar sık sık kıyılara kadar giderek akınlarda bulunurlar, tutsak aldıkları çocukları, İslam tüccarına satarlar. Türkmen halılarını (el-Büsutu't-Türkmaniye) dokuyan işte bu Türkmenler'dir. Bu halılar bütün ülkelere satılır. Antalya'nın kuzeyinde Togula (Tonguzlu=Denizli) dağları vardı. Bu dağlarda kendilerine Uç denilen Türkmenler yaşar. Bu Türkmenler'in 200.000 çadır olduğu söylenir³⁹¹.

Orta Asya'dan sonra halıcılığın ikinci vatanı Türkiye olmuştur. Orleans dukası, oniki adet kadife halı ithal etmiş, Sivas'tan, Fransa'ya satılan bir halı ipek üzerine altın tellerle işlenmişti. Bu devirde Anadolu'da seyahat eden Marco Polo, dünyanın en güzel halılarının Türkiye'de dokunduğunu yazmaktadır³⁹². Aksaray'da yapılan nefis yünlü halılar, Suriye, Mısır, Irak, Hindistan, Çin ve Türkistan'a ihraç ediliyordu³⁹³. Konya, Kayseri ve Sivas gibi büyük şehirlerde oturan dokumacılar tarafından en güzel halılar dokunarak piyasaya sürülüyordu³⁹⁴.

Yabancılar Ortaçağ'da meşhur olan, Türk halılarını Sivas'taki ticarethanelerden satın alıyorlardı. Bugün Lyon müzesinde bulunup, üzerindeki kitâbeden, 1219 da Alâeddin Keykubâd için yapılmış olduğu anlaşılan bir halı buradan alınmıştı. Kırmızı ipek üzerine altın telle yapılmış tezyinatı Selçuk halıcılığının bir şaheseridir³⁹⁵. Anadolu'da halı endüstrisinde meydana gelen bu gelişmelere paralel olarak eskiden İslam dünyasında halıları meşhur olan Kalikala (Kali, kraliçe ve galiba halı kelimesi buradan gelir), Erzurum Selçuklular'dan sonra ehemmiyetini kaybetti³⁹⁶.

³⁹⁰ Ali Mazaheri, s. 337.

³⁹¹ Faruk Sümer, s. 46.

³⁹² Necdet Sevinç, s. 36.

³⁹³ İbn Batutta, c. I, s. 188.

³⁹⁴ Marco Polo, s. 20.

³⁹⁵ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 121

³⁹⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 364.

Türklerin geleneksel meşguliyetlerinden olan halıcılık beylikler döneminde de şöhretini devam ettirdi. XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Orta Anadolu'nun batı ucunda yaşayarak Söğüt ile Domaniç arasında kışlak ve yaylak hayatı geçiren Osmanlı devleti kurucusu Osman Bey'in oymağı da halı ve kilim imal etmesini biliyordu. En eski Osmanlı müerrihlerine göre, Osman Bey yayladan dönerken, Bilecik Tekfuruna armağan olarak peynir, halı, kilim ve kuzular gönderiyordu. Hatta Osman Bey, komşu Bizans Tekfurlarının düğünlerine iyi halılar ve kilimler ve sürüyle koyunlar götürüyordu³⁹⁷. Anadolu'nun çeşitli kentlerinde imal edilen çok nefis halılar bu devirde de Avrupa'ya ihraç edilmekteydi ve bu halılar Batı Dünyasında " Deniz aşırı halı " adıyla tanınıyordu³⁹⁸.

Maraş-Elbistan bölgesinde yaşayan ve sonra bugünkü Yozgat bölgesinde de yurt tutarak oranın Boz ok adıyla anılmasında amil olan Dulkadirli Türkmenlerinin de halı dokuduklarını biliyoruz. Dede Korkut destanlarında bazan Salur Kazan Beg'in bazan da Bayındır Han'ın verdikleri toylar (şölen) dolayısıyla " Doksan yerde ala galı ipek döşenmişti." ve "bing yerde ipek khalıçası döşenmişti" sözleri sık sık geçiyor³⁹⁹.

1377 tarihinde yani XIV. yüzyılın son çeyreğinde Karamanoğlu Alaaddin Bey Balkanlar'da kazandığı başarıdan dolayı Osmanlı hükümdarı I. Murad'ı tebrik etmiş ve ona, adet olduğu üzere, değerli armağanlar göndermişti. Bu armağanlar arasında halılar da mevcut olup, bunlar " galı-Karamanî " yani Karaman halısı şeklinde vasıflandırıldığı gibi, dört çifti büyük, diğer beş çifti de küçük ebatta idi⁴⁰⁰.

Claude Cahen ise, Anadolu'daki halı endüstrisi ile ilgili şu görüşlere yer vermektedir: Orta Asya'nın dışında, günümüze ulaşan en eski halılar- eğer ilgili bir teknikle İspanya'da yapılanları dışarıda bırakırsak- XIII. yüzyılda Konya'da dokunmuş halılardır. Bu nedenle, halı dokumacılığının göç ettikleri dönemin başlarında Türkler'ce Anadolu'ya getirilen yeni bir teknik olduğu izlenimi ediniyoruz. Bu konuya daha geniş bir açıdan bakınca, Türkmenlerin çadırlarını ve halılarını yerli halklara dokutmadıkları ortada. Vakıf senetlerinde müslüman boyacıların adlarını görüyoruz⁴⁰¹.

³⁹⁷ Faruk Sümer, s. 48.

³⁹⁸ Necdet Sevinç, s. 49.

³⁹⁹ Faruk Sümer, s. 49.

⁴⁰⁰ Aynı eser, s. 49-50.

⁴⁰¹ Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev: Yıldız Moran), İstanbul, 1979, s. 166.

Aksaray kilimlerinin çok nefis olup Suriye, Mısır, Irak, Hint ve hatta Çin'e kadar gönderildiğini ondördüncü asrın ortalarına yakın bir zamanda Anadolu'yu gezen Seyyah İbn Battuta yazmaktadır ki, bu bilgi, Anadolu dokumalarının batıdan başka doğuda da meşhur olduğunu gösterir⁴⁰².

Halı endüstrisi Mısır'da da gelişmişti. el-Behnesa şehrinde İslam Dünyasının her yerinde aranan nefis halılar, yolluklar, büyük çadırlar ve perdeler dokunurdu⁴⁰³. Asyût şehrinde Ermeniye halılarına benzeyen kırmızı halılar⁴⁰⁴. Dimyat'ta renk renk görünen Bukalemun halılar⁴⁰⁵ ve İhmîm'de çok kaliteli yolluklar⁴⁰⁶ imal edilerek diğer ülkelere ihraç edilirdi.

Fatımîler'den sonra mefruşat ve ev eşyalarının bulunduğu depoda her birinin değeri 3.500 dinar olan 100.000 parça altınla işlenmiş Husrevânî halı ve yolluk ve Bukalemun halı ve 3.000 parça beyaz nakışlarla süslenmiş kırmızı Husrevânî mefruşat, ev takımı (her takım, yastıklar, meşinden yapılmış dayanacak yastıklar, yolluklar, halılar ve perdelerden oluşur.) bulunmuştu. Bunlar arasında bir o kadar da içinde çeşitli resimler bulunan kadife, Dibaç ve diğer ipeklilerden imal edilmiş duvar halıları, 10.000 adet değişik renkte ve uzunlukta altın tellerle işlenmiş ipekten m'amul perdeler vardı⁴⁰⁷. Ayrıca, el-Muizz li-Dînillah tarafından yapılması emredilen altın ve ipek karışımından işlenmiş çok nefis mavi Tüster ipeğinden ma'mul bir duvar halısı vardı ki, içinde coğrafya haritası gibi yeryüzünün ülkeleri, dağları, denizleri, şehirleri ve nehirleri resmedilmişti. Bu halıda Mekke ve Medine'nin resimleri yanında her şehrin, dağın, nehrin, denizin ve yolun adları ya altın ve gümüş veya ipekle yazılmıştı. Sonunda da şu açıklama yer alıyordu: "Bu halı el-Muizz li-Dînillah'ın buyruğuyla Allah'ın evi Kâbe'ye olan tutkunluğu ve Resûlullah'ın bulunduğu yeri tanıtmak maksadıyla H. 353 yılında yapılmıştır"⁴⁰⁸.

Ortaçağda halı dokuma sanayinde Müslüman İspanya, Doğu İslam Alemiyle özellikle de İran pazarıyla ciddi bir rekabete girmeyecek bir durumdadır⁴⁰⁹. Buna rağmen Mursiye'de çok ince ve yumuşak halılar imal ediliyordu

⁴⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 252.

⁴⁰³ Bkz. el-Yakubî, s. 331; el-Mukaddesî, s. 202; el-İdrisî, c. I, s. 130; Yâsin İbrahim Ali el-Cafer, s. 279.

⁴⁰⁴ el-Yakubî, s. 331; Yakut el-Hamevî, c. I, s. 229-230; Adem Metz, c. II, s. 360.

⁴⁰⁵ el-Kazvinî, s. 193.

⁴⁰⁶ el-Yakubî, s. 332.

⁴⁰⁷ Corci Zeydan, c. II, s. 648.

⁴⁰⁸ Aynı eser, c. II, s. 648.

⁴⁰⁹ Philip K. Hitti, c. II, s. 941-942.

ve buranın halkı bu sanayi dalında uzmanlaşmıştı¹¹⁰. Aynı zamanda, Elş ve Yeneşte şehirlerinde çok kaliteli halılar dokunmaktaydı¹¹¹. Burada yünden ma'mûl Ermenistan sitili çok pahalı halıların yanında, şahane yolluklar da yapılıyordu ve Endülüslü dokumacılar bitkisel boyalarla pahalı ve kaliteli Mağrib (Fas) keçelerini boyuyorlardı¹¹². Hatta burası keçecilik alanında öyle ileri bir seviyeye ulaşmıştı ki, dünyanın hiç bir yerinde onlarla yarış edecek bir ülke bulunmuyordu. Çeşitli atölyelerde Endülüs halifeleri için eni 5 veya 6 karış olan 50 -60 dinar değerinde çok güzel keçeler imal ediliyordu¹¹³.

İslam Dünyasında hasır ve ip endüstrisi de gelişmişti. Nakledildiğine göre, ünlü sahabi Selman el-Farisi Medine'de bu işle uğraşıyordu. Hatta o, Medâin'de vali iken, maaşına rağmen bununla geçinir ve "elimin emeğiyle yaşamayı severim" derdi¹¹⁴. el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe adlı eserdeki biyografisinde de şu bilgi verilir: Selman'a maaşı verilince, onu sadaka olarak dağıtır, hurma yaprağı dokuyarak elinin emeğinden yerd¹¹⁵.

İran'ın Abbadan şehrinde halfa veya pirinç samanından hasırlar dokunurdu¹¹⁶ Huzistan eyaletinde yer alan Karkup'da Halife ve sarayındaki devlet adamları için bir hasır fabrikası bulunmaktaydı¹¹⁷. Ayrıca bu hasırların taklitleri Mısır'da ve Fars eyaletinde yapılıyordu¹¹⁸. Halifeler için altundan hasırlar imal ediliyordu. İbnu't-Tiktaka, bize, el-Hasan b. Sehl'in kızı Buran'ı, Abbasî Halifesi Me'mun ile evlendirdiğinde, onun ayağı altına altundan dokunmuş bir hasır serdiğini ve üzerine de 1.000 adet inci serptüğünü anlatır¹¹⁹. Me'mun'un kardeşi el-Mu'tasım, Türk askerleri için Samarra şehrini inşa ederken, Basra'da birçok hasır dokumacısını buraya yerleştirmişti¹²⁰.

Arap Yarımadası'nda hasırlar Berdi¹²¹ ve Esel¹²² ağaçlarından yapıldığı gibi, hurma yapraklarından da üretilmekteydi. Hurma yaprağından dokunan

¹¹⁰ el-Himyeri, s. 182.

¹¹¹ el-Kazvini, s. 502; Yakut el-Hamevi, c. I, s. 291 ; el-Himyeri, s. 198.

¹¹² İbn Havkal, s. 114.

¹¹³ Aynı eser, s. 114.

¹¹⁴ İbn Abdî'l-Berr, *el-İstî'âb fî Esmâ'î'l-Ashâb*, Beyrut, (Trz.), c. II, s. 55.

¹¹⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, Beyrut, (Trz.), c. II, s. 61 ; el-Kettanî, c. II, s.

315.

¹¹⁶ el-Mukaddesî , s. 118; Adem Metz , c. II, s. 361 ; Ali Mazaheri , s. 337.

¹¹⁷ Morice Lombard, s. 243.

¹¹⁸ el-Mukaddesî , s. 203.

¹¹⁹ İbnu't-Tiktaka, s. 203.

¹²⁰ el-Yakubî, s. 264.

¹²¹ Sulak yerlerde yetişen bir bitki ağacı olup, eskiden kabuklarını kâğıt yerine yazı yazmak için kullanırlardı. Bkz. Lewis Ma'lûf, *el-Muncid fî'l-Luğâ ve'l-'A'lâm*, Beyrut, 1981, s. 33.

¹²² İnce ve uzun dalları bulunan bir bitki ağacı olup, dallarından sepet ve sandalye de yapılmaktadır. Bkz. Aynı eser, s. 33.

hasırların "el-Fahl", ed-Devm ağacının yaprağından veya kabuğundan yapılanlara "et-Talil" ve kamıştan imal edilenlere de "el-Bâriye" denirdi¹²³.

Ortaçağda bugünkü Lübnan ve Filistin bölgeleri hasır endüstrisinde ün salmışlardı. Kudüs ve Akka'da çok kaliteli saman hasırları dokunurdu¹²⁴. Nasır Hüsrev Tabariyye'de hasırlar dokunduğunu, bu hasırlardan seccadeler yapıldığını ve her birinin beş Mağribî dinara satıldığını bildirmektedir¹²⁵.

İran'ın Asek köyünden ed-Dîs denilen orman bitkileri Irak'a gönderilir ve bunlardan hasırlar dokunurdu¹²⁶.

Ortaçağda hasırcıların, Kulzum şehrinde imal edilenler dışındaki Semâr, Katavî, Kurâ'î ve Maviyye adındaki hasırları boyamaları yasaktı. Zira bu çeşit hasırlar boyandığında çabuk kırılırdı. Onlar diğer hasırları ise zamanla rengi değişen ve üzerine asitli bir madde döküldüğünde sararan bakkam boyasından ziyade, Kıbrıs'ta üretilen fûveh boyasıyla boyuyorlardı. Fakat fûveh boyasının bulunmadığı zamanlarda iki ölçek fûveh ve bir ölçek bakkam boyasını karıştırarak bir bileşim elde ediyorlardı. Onlar siyah renkli Semâr bitkisinden imal edilen hasırları ise demir ve Kulkand maddelerinin suyundan hazırladıkları boyayla boyuyorlardı¹²⁷.

Hasırların insanlar tarafından daha çok mescitlerde namaz kılmak için kullanıldığından, boyaya katılacak suyun temiz olmasına titizlik gösterilmekteydi. Dokuma esnasında genellikle orta kalitedeki keten iplikler kullanılmaktaydı ve hasırlar iyice kontrol edilmeden parçalara ayrılmıyordu. Bu kurala uyulmadığı zaman da hasırda kullanılan bitki kuruyarak kalbur gibi olurdu. Hasırların yapımında kullanılan Semâr yaprakları 100, 90, 80, 70, ve 60 adet şeklinde döşenmekteydi¹²⁸.

Evlerde günlük ve ticarî hayatta sık sık kullanılan gereçlerden biri de iplerdir. Bunlar genellikle ağaçların kabuklarından keçi kılı ve yünden, çeşitli bitkilerden çıkarılan ince liflerden ve hurma yapraklarından yapılırdı¹²⁹.

¹²³ Cevad Ali, c. VII, s. 528-529.

¹²⁴ el-Mukaddesî, s. 162 ; el-İdrisî, c. I, s. 363.

¹²⁵ Nasır Hüsrev, s. 29.

¹²⁶ el-İdrisî, c. I, s. 400-401.

¹²⁷ İbnu'l-Uhuvve, s. 232.

¹²⁸ Aynı eser, s. 232.

¹²⁹ Cevad Ali, c. VII, s. 596-597.

Ortaçağda iplerin en kalitelipleri Mısır, Sicistan ve Kudüs'te imal edilirdi⁴³⁰. Mısır'da ed-Deles denilen bir çeşit ottan el-Kavkas adında gemi ipleri yapılırdı. el-Kazvinî, Mısırlılar'ın bu ipleri mum gibi aydınlatmada da kullandıklarını, gece boyu söndürdükten sonra, tekrar yakmak istediklerinde bir ucundan tutarak bir müddet salladıktan sonra yeniden yandığını bildirmektedir⁴³¹.

Hindistan ve Züfar'da, narcil cevizi (Hindistan cevizi)'nin Kanber denilen lifleri deniz kenarında kazılmış çukurlarda kumlarla avuşturulur, sopalarla dövülür ve sonra da kadınlar tarafından eğirilerek ipler yapılırdı. Bunlar, Çin ve Yemen gibi ülkelere ihraç edilerek buralarda gemilerin yapımında kullanılırdı. Zira Hindistan Okyanusunda bulunan çok sayıdaki kayalar çivilerle yapılan gemilerin parçalanmasına sebep oluyordu. İplerle yapılan gemiler ise, rutubetli olduklarından kayalara çarpınca herhangi bir yaralanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıyorlardı⁴³².

Boya endüstrisine gelince, çalışmaları sayesinde, Ortaçağ kimyacıları ipeği, yünü, pamuğu, kağıdı, porseleni, camı ve diğer birçok şeyleri sabit bir biçimde boyayacak boyalar elde etmişlerdi. Onların kullandıkları boyalar öyle mükemmel nitelikteydi ki, bu gün kazılarda elde edilen kumaş, mozaik, çömlek parçalarının tanıklık ettikleri gibi, on yüzyıl sonraya kadar bunlar bütün tazeliklerini koruyabilmişlerdir. Öyleki kimi zaman bizim kimyacılarımız, kendi kendilerine, hayretle, bu kadar tam bir sonuca varabilmek için onların hangi formülleri kullanmış olduklarını sormaktadırlar⁴³³.

İslam öncesi devirde Araplar boyaların çoğunu ağaçların kabuklarından, köklerinden ve çeşitli bitkilerden elde ediyorlardı. Ayrıca, az da olsa bazı boyaları çeşitli madenlerden temin etmek de mümkündü. Bu yolla hazırlanan boyalar, bazı sanayi kollarından, inşaat işlerinde ve dokuma endüstrisinde kullanıldığı gibi, çabuk bozulmayan bir madde olduğundan tacirler tarafından aranan ürünlerden idi⁴³⁴.

Arap yarımadasında elbise ve kumaşların boyama işini boyacılar yapardı. Bu devirde kâhinlerin boyanmış elbiseleri giymekten sakındıkları ve bunu da

⁴³⁰ el-Mukaddesî, s. 162, 180, 203, 324.

⁴³¹ el-Kazvinî, s. 266.

⁴³² İbn Battuta, c. I, s. 167, c. II, s. 142. Ayrıca bkz. İbn Cübeyr, s. 37.

⁴³³ Ali Mazaherî, s. 487.

⁴³⁴ Cevad Ali, c. VII, s. 530-531, 616.

kendilerine manevî destek sağlayan gizli güçlerin boyadan hoşlanmadıkları inancına dayanarak yaptıkları rivayet edilir⁴³⁵.

Hicri I. yüzyılda kırmızı renkler aristokrat tabakanın sevdiği ve çokça kullandığı renklereydi. Kırmızı boyalar ise, ikiye ayrılmaktaydı. Birincisi; erguvanî boyalar ki, bununla daha ziyade lüks elbiseler, halılar ve eğerler boyanıyordu. İkincisi ise; kan rengindeki kırmızı boyalar, bu sonuncusu ile de yün ve ipek gibi hayvansal ürünlerden elde edilen kumaşlar boyanmaktaydı⁴³⁶.

Arap yarımadasında kırmızı renkli boyalardan aspur⁴³⁷ boyası ravaçtaydı. Açık kırmızı renkteki bu boya ile her çeşit elbise ve kumaşlar boyanmaktaydı ve bunlara el-mu'asfirât denilirdi⁴³⁸. Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde yetişen aspurun tohumuna el-murayk, el-kurtum ve el-hırrî, çiçeğine ise, el-ahrız denilmektedir⁴³⁹. Aspür boyası ile boyanan kadın elbiseleri el-müfeddem olarak adlandırılırdı ve bunların kadınlar tarafından giyilmesinin dinen bir sakıncası yoktu. Rivayet edilen bazı Hadîsler⁴⁴⁰ 'de aspur boyası ile boyanan elbiselerin giyimi erkeklere yasaklanmışsa da, bazı Müslümanlar bunları giymeye devam etmişlerdir⁴⁴¹.

Dokuma endüstrisinde elbise ve kumaşların boyanmasında kullanılan boyalardan biri de el-fırsâû idi. Ayrıca, kök boya olarak bilinen el-füvveh adındaki kırmızı boya da bu sanayide kullanılıyordu. Kök şeklinde olup, bir ağacı bulunan ve yukarı kısımlarında suyu bol, koyu kırmızı tohumu olan el-füvveh'in suyu ile yazı yazılır ve nakış yapılırdı. Ayrıca bu bitki deri hastalıklarının tedavisinde de kullanılırdı⁴⁴². en-Nuk'aadındaki kırmızı çiçeği bulunan bitkiden koyu kırmızı bir boya imal edilmekteydi⁴⁴³. es-Sırf⁴⁴⁴ el-lükk⁴⁴⁵ ve el-

⁴³⁵ İbn Manzur, c. VIII, s. 437 ; Cevad Ali, c. VII, s. 617.

⁴³⁶ Ahmed Salih el-Ali, *et-Tanzimâtu'l-İcümâiyye ve'l-İkisâdiyye fî'l-Basra fî'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî*, Bağdat, 1953, s. 168-169.

⁴³⁷ Bir rivayete göre Hint dilinde kûsûnb olarak geçen aspur kelimesi Himyerce'dir, diğerine göre ise Farsça'daki heskefer kelimesinden Arapçaya geçmiştir. Bkz. el-Beyrunî, *el-Cemâhir fî Ma'rîfeti'l-Cevâhir*, Beyrut, 1984, s. 35.

⁴³⁸ Cevad Ali, c. VII, s. 617. Hicri I. yüzyılda Medine'de bir elbisenin aspur boyası ile boyanması bir dinara mal oluyordu. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut, (Trz.), c. V, s. 180.

⁴³⁹ el-Ali, s. 169.

⁴⁴⁰ Ebu Davud, c. IV, s. 334, 336; et-Tirmizî, c. IV, s. 219.

⁴⁴¹ Malik b. Enes, c. I, s. 399; İbn Sa'd, c. V, s. 179-180, 192.

⁴⁴² Cevad Ali, c. VII, s. 530-531.

⁴⁴³ Aynı eser, c. VII, s. 530-531.

⁴⁴⁴ Bu boya terliklerin boyanmasında da kullanılmaktaydı. Bkz. Aynı eser, c. VII, s. 530.

⁴⁴⁵ Bu boya inek ve keçi derilerinin boyanmasında da kullanılıyordu. Bkz. Aynı eser, c. VII, s. 530.

eyda⁴⁴⁶ gibi ağaç ve bitkilerden imal edilen kırmızı boyalar da dokuma endüstrisinde kullanılan boyalardan bazılarıdır⁴⁴⁷.

Emevîler devrinde, boyacılar, yeni bir renk elde etmek için iki veya daha fazla boya karıştırmayı başarı ile gerçekleştirmişlerdir. Bu şekilde bazı boyacılar muayyen bir renkle boyamada büyük ilerleme kaydetmişlerdir. Yıldızlı ve çok desenli elbiseler bu şekilde yaygın olmuştur⁴⁴⁸.

Kumaş ve elbise boyacılığı ile uğraşan zanaatkarların müşterilerine vermiş oldukları vaatlerine sadık kalmadıklarından dolayı, toplum nazarında kötülener insanlar durumuna düştükleri, bu nedenle de mesellere konu oldukları anlatılır. Hatta bir hadîste, onlar hakkında şöyle denilir: " İnsanların en yalancı olanları boyacılar ve kuyumculardır "⁴⁴⁹.

Boya endüstrisi ile ilgili önemli bir hususta İslam öncesi dönemle İslam'ın ilk dönemlerinde bazı boya çeşitlerinin inançtan kaynaklanan yasak kapsamına alınması meselesidir. Cahiliye döneminde kâhînin boyanmış elbiseleri giymekten sakınmaları ve bunu, gizli güçlerin bu gibi elbiselerden hoşlanmadıkları olgusuna bağlamaları, bir hurhafeden veya renkler konusunda sunilikten ziyade tabîliği ön planda tutmaktan ibaret olsa gerekir.

Yukarıdaki duruma benzer bir durumda Hz. Peygamber döneminde görülmektedir. Bazı hadislerde sarı renkteki za'ferân, vers ve aspur⁴⁵⁰ gibi boyalarla boyanan elbiselerin erkekler tarafından giyilmesinin yasak olduğu bildirilmektedir. Bu yasağın ilginç bir yönü de sadece erkekleri kapsamı ve kadınları bunun dışında tutmasıdır. Bu da ister istemez, Hz. Peygamber'in müslüman erkeklere kullanımını yasak ve Müslüman kadınlara serbest kıldığı alun ve ipek maddelerini çağrıştırmaktadır⁴⁵¹. Bilindiği gibi bu üç maddenin bir çok benzerlikleri söz konusudur. Bir defa bunların her üçü de hem

⁴⁴⁶ Kırmızı tohumu bulunan bir ağaç olup, bedeviler bununla elbiselerini boyuyorlardı. Bkz. Aynı eser, c. VII, s. 535.

⁴⁴⁷ Aynı eser, c. VII, s. 530, 535.

⁴⁴⁸ Bkz. Suphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (Çev. İbrahim Sarmış), İstanbul, 1983, s. 304.

⁴⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, c. II, s. 345; İbn Mâce, c. II, s. 728.

⁴⁵⁰ Bir habere göre Hz. Peygamber, Abdullah b. Ömer'e aspur bitkisiyle sarıya boyanmış iki elbisesini yakmasını emretmiştir. Abdullah, "Onları yıkayayım mı?" diye sorunca, Hz. Peygamber, "Hayır, yakmalısın" cevabını vermiştir. Bkz. İbn Teymiye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1989, s. 85-86.

⁴⁵¹ Alun, ipek ve aspur boyasıyla boyanan elbise yasağı ile ilgili hadisler için bkz. Ebu Davud, c. IV, s. 320-322, 327, 335-336; et-Tirmizî, c. IV, s. 217, 219, 226.

süs hem de lüks eşyasıdır ve bir ortak yanları da sarı renkli olmalarıdır. Büyük bir ihtimalle bunların erkeklere yasaklanmasının, bu çeşit giyim eşyalarının erkekler üzerinde birtakım değişiklikler meydana getirerek kadınlara benzemelerini engellemeye yöneliktir. Zira İslam inancında nesilleri korumak amacıyla bu iki cinsin (erkek ve kadın) birbirlerine benzememeleri yönünde birçok öğreti bulunmaktadır⁴⁵². Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, Hz. Peygamber'in adı geçen yasaklı eşyalar hakkındaki bütün uyarılarına rağmen, ister herhangi bir sağlık nedeni veya zaruretten⁴⁵³, isterse insanların süse ve lüks eşyalara düşkünlüğünden⁴⁵⁴ veya zevk ve yasaklara karşı aşırı meraklarından kaynaklansın, bazı kimseler za'ferân, aspur ve vers boyları ile boyanan elbiseleri giymeye devam etmişlerdir⁴⁵⁵.

Ortaçağda boyacılar, diğer meslek erbabı ve zanaatkârlar gibi devletçe tayin edilen muhtesibler tarafından kontrol ediliyorlardı. Dürüst olmayan boyacıların boyacılıkta yapmış oldukları hileleri ve muhtesiblerin onlara karşı davranışlarını eş-Şeyzerî; Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe adlı eserinde çok veciz bir şekilde anlatmaktadır. Konumuzu yakından ilgilendirdiği için bu bilgileri olduğu gibi naklediyoruz: " Boyacıların çoğu, kırmızı ipeği ve ipekten başka ip ve elbiseleri (fuvveh) kök boya yerine kına ile boyarlar. Kına ile boyanan ipek, elbiselik kumaş çok parlak ve güzel görünür. Fakat güneşi görünce, birden bire solar, rengi bozulur, parlaklığı kaybolur.

Bir kısım boyacılar ipliği, kumaşı şeft'le ve mazı ile boyayarak siyahlaştırır. Boyacı, süs eşyaları gibi şeyleri boyamak istediği zaman boya küpüne batırır. Çok siyah bir renk vererek kumaşı küpten çıkarır. Fakat, az bir zaman geçtikten sonra, boyanan kumaşın rengi solar. Bunların hepsi hiledir. Muhtesib mazı ve şeftle kumaş boyayan boyacıları bu işten men eder.

Boyacılar, insanlar kumaş ve iplerini boyamak için aldıkları zaman kumaşın ve ipin kimin olduğunu ve hangi küpe atıldıklarını yazarlar. Böylece karışmayı önlerler. Ekseri boyacılar ve temizlikçiler bayram, düğün ve eğlence mevsimlerinde insanlardan aldıkları elbiseleri başkalarına kiralayarak kira ücreti alırlar. O kişi de o elbiseyi o gün için alır, süs ve ziynet olarak giyilir. Böyle yapmak ihanet ve düşmanlıktır. Muhtesib bu gibi işleri takip eder ve yapanları bu işten uzaklaştırır. Boyacılar, boyacılıkta insanları kandırabilir-

⁴⁵² Bkz. Ebu Davud, c. IV, s. 354-355; et-Tirmizî, c. IV, s. 105-106.

⁴⁵³ Aynı eser, c. IV, s. 329; İbn Sa'd, c. III, s. 103.

⁴⁵⁴ Bkz. İbn Sa'd, c. III, s. 143, 220; el-İsfahânî, el-Eğâni, c. I, s. 55.

⁴⁵⁵ Bkz. Aynı eser, c. III, s. 219, c. V, s. 179-180, 189,19-192, 203; Aynı eser, c. I, 55.

ler. Bu yüzden muhtesib, bunların başına boyacılıktan çok iyi anlayan birini tayin eder. En iyisini Allah bilir."⁴⁵⁶

Ortaçağda yağlı boyalarla uğraşan boyacılar muhtesiblerce işlerinde asla hile yapmayacaklarına, insanlara satmış oldukları melzemeleri teslim etmeden önce üç defa boyayacaklarına ve bu malzemelerin iyice kurummasını sağlamak maksadıyla yeterince güneşte bekleteceklerine dair yemin ettirilirdi. Zira boyacılardan birçoğu eşyaları bir veya iki defa boyayarak sahiplerine teslim ediyorlardı. Bu şekilde boyanan eşyalar az miktarda suya maruz kaldığında boyaları kalkıyor ve çirkin bir görüntü ortaya çıkmış oluyordu. Bu kurallara uymayan boyacılar ise, para cazasına çarptırılıyorlardı. Aynı zamanda onlardan, arta kalan boyaları eşya sahiplerine teslim etmeleri ve kesinlikle eşyalar üzerinde resim yapmamaları isteniyordu⁴⁵⁷.

Ortaçağda boyacılar, kubbelerin altına gerilmiş ipler üzerinde henüz boyanmış kumaşlarını sergilerlerdi. Söylemek gerekirse, İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde imal edilen kumaşları üne kavuşturan indigo, kökboya, za'ferân, zincefre, erguvan boya v. b. XIII. yüzyıldan sonra yok oldu ve bunların yerini zarafet ve parlaklığı olmayan ucuz sentetik boyalar aldı⁴⁵⁸.

Ortaçağda kök boyanın (el-füvveh) yetiştirilmesi hem uzmanlık hem de sabır işiydi Öyle ki, ürün elde edilinceye kadar en azından iki yıllık çalışma gerekmektedir. Bir kök boya bahçesi hazırlayabilmek için, Mart ayında toprak birkaç kez sürülür ve iyice gübrelenirdi. Ondan sonra, kök boya tohumu, tıpkı buğday ekilir gibi serpilirdi. Sonra, toprak hafifce karıştırılır ve sulanırdı. Bitkiler çıkınca, birçok kez çapalanırdı. Daha sonra, bu bitkiler solgunlaşınca kadar su verilmezdi; solgunlaşınca yeniden su verilir ve bütün yaz her sekiz günde bir yeniden sulanırdı⁴⁵⁹.

Ağustosta bitkinin ucu kesilir, geri kalanın üzerine dondan korunsun diye toprak örtülürdü. Bir zaman geçince bu örtülen bölüm, güzel kırmızı bir kök haline gelirdi. Bunların en irilerinden birkaçı kopartılır, geri kalanlar yeniden toprakla örtülürdü. Bu yolda çalışılarak, birçok yıllar süregiden ve ürün veren bir kök boya tarlası elde edilmiş olurdu. Güzleri büyük kökler kopartılır. Küçükleri ise, yeniden yeşermesi için yerinden bırakılırdı. Bu sı-

⁴⁵⁶ eş-Şeyzeri, s. 116-117. Ayrıca bkz. İbnü'l-Uhuvve, s. 141-142.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Uhuvve, s. 237.

⁴⁵⁸ Ali Mazaheri, s. 249.

⁴⁵⁹ Aynı eser, s. 294.

rada toprağı üzerinde verimsiz bırakmamak için kök boyanın üzerine çok kez buğday ekilir, bundan ikisi de zarar görmezdi⁴⁶⁰.

Dokuma endüstrisinde kullanılan diğeri bir boya da çivit boya idi. Vatanı Hindistan olan çivit otu, daha sonra Mezopotamya, Suriye, Libya, Tunus ve Fas'ın güneyine geçerek, ged (guede) ve pastel'in durumunu olumsuz yönde etkilemiştir⁴⁶¹.

Çivit otu, şeker gibi kıymetli bir madde olduğundan ekimi için elverişli olan her yerde yetiştiriliyordu ve en çokta Mısır'ın Sa'id, Filistin'in Zu'ar, Bisân bölgelerinde ve Kirman'da ekiliyordu⁴⁶². Bugünkü Afganistan'ın başkenti Kabil ve çevresinde her yıl çivit boya ticaretinden 2.000.000. dinar gelir sağlanıyordu. Ölü Deniz civarında ekilen çivit boya kalite yönünden Kabil çivit boyasını aratmıyordu ve burada bu maddenin geniş ticareti vardı⁴⁶³.

Çivit otu soğuk bölgelerde iyi yetiştirirdi. Bu bitki Mart başında kumlu toprağa serilir, sonra hafifçe karıştırılırdı. Bu bitkinin mavi renk veren bir madde taşıyan yaprakları olgunlaşınca delikler meydana gelirdi. Deliklerin görülmesi toplanma zamanının geldiğine işaretledi⁴⁶⁴.

Yapraklar toplanınca, bunlar geniş ve düzgün bir taş üzerinde kuvvetlice dövülürdü. Onları zenbillere koyduktan sonra bir çok kez ıslatılır ve bu halde dört gün bekletilirdi, bundan sonra demir spatularla onları parçalarlar ve iyice çürüyünceye kadar ıslatırlardı ve sonra ayakla macun haline gelinceye kadar çiğnerlerdi. Bu macundan, bunun üzerine küçücük kürecikler yapılır, güneşte kurutulurdu. Bu madde boyacılıkta kullanılırdı⁴⁶⁵.

ed-Dımaşkî, çivit boyayı şöyle tanıtır: "Çivit boyanın en kalitelisi hafif ve renk bakımından koyu olanıdır. Aynı zamanda bu özelliğe sahip olan çivit boya, gök mavisindeki meyan bitkisi veya evcil güvercinlerin boyunlarının altındaki renge benzeyen kırmızıya bürünmüş çiçek güzelliğindedir. Kürecikler kırıldığında içinden bembeyaz bir küf çıkarsa, bu onun kaliteli olduğunu gösterir. Çivit boya satın alındığı zaman ıslak olup olmadığı incelenmelidir. Zira, ıslaklık ona iki yönden zarar verir. Birincisi; onun rengini güzelleştirir,

⁴⁶⁰ Aynı eser, s. 294-295.

⁴⁶¹ Mourice Lombard, s. 241, 242; Bkz. Andre Miquel, c. I, s. 172.

⁴⁶² el-Makdisî, s. 470; Adem Metz, c. II, s. 315.

⁴⁶³ Aynı eser, c. II, s. 315.

⁴⁶⁴ Ali Mazaherî, s. 295.

⁴⁶⁵ Aynı eser, s. 395.

bu da satış sırasında boyanın fiyatının yükselmesine sebep olur. Fakat, daha sonra kuruyunca, güzelliği kaybolur. İkincisi ise; ıslaklık, boyanın ağırlığını artırır. Fakat daha sonra kuruyunca, ağırlığı büyük ölçüde azalır. Çivit boyanın kalitesiz olanı ise, çabuk çözülür. Kırıldığı zaman da çamur kokusuna benzer bir koku verir. Bir insan çivit boyasında ne miktarda katkı maddesi bulunduğunu öğrenmek isterse, ondan küçük bir parça alıp tartsın, sonra onu ateş üzerine koysun. Bu sırada çivit boya yanar ve buharlaşır, içinde bulunan çamur ve kum köz üzerinde kalır. Onları alsın ve ölçtürsün, Böylece nispetini öğrenmiş olur."⁴⁶⁶.

Mavi renkli boya bitkilerinden biri de indigo bitkisidir. Bu bitkinin bir çok türleri vardır; ancak mavi çiçekliler daha çok tutulur ve genel olarak daha çok bu tür yetiştirilirdi⁴⁶⁷.

İndigo, Nisan ayında kuzey rüzgârından mümkünse bir duvarla korunan bir köşeye ekilirdi. Hafifçe sulanır, bitki bir parmak boyu bulunca, turmanıp sarılsın diye bir sopanın dibine yeniden fidelenirdi. İndigo bitkisinin yaprakları boyacılıkta kullanılırdı⁴⁶⁸.

Ortaçağda sarı renkli boyalar dokuma sanayinin vazgeçilmez boylarından idi. Bunlardan za'ferân çok kıymetli olduğundan Suriye, İran'ın güneyi, Hemedan, Isfahan, Azerbaycan, Meccâne ve Yemen'de yetiştiriliyordu⁴⁶⁹. Ayrıca Tuleytula'dan, İslam Dünyasının çeşitli yerlerine büyük miktarda za'ferân ihraç ediliyordu⁴⁷⁰. Yemen'den Arap Yarımadası'nın kuzeyine za'ferân taşıyan develer bu maddenin etkisiyle sarıya boyanmaktaydılar⁴⁷¹.

Yetiştirilmesi soğanınkine çok benzeyen za'ferân, geniş bölgelerde ekilirdi. Mayıs veya Haziranda za'ferân taneleri iyice hazırlanmış toprağa sıra ile ekilir, çiçekler güzün toplanırdı. Koyu, güzel sarı renkte olan bu çiçeklerin ortasında, sarıya çalan kiremidî renkte lifler bulunurdu; işte bu za'ferân'dı. Bunlar dikkatle toplanır, rüzgârsız bir yerde dikkate kurutulurdu⁴⁷².

⁴⁶⁶ ed-Dımaşki, s. 40.

⁴⁶⁷ Ali Mazaheri, s. 294.

⁴⁶⁸ Aynı eser, s. 294.

⁴⁶⁹ el-Makdisi, s. 380, 395-396 ; el-İstahri, s. 199; el-İdrisî, c. II, s. 677 ; el-İsfahani, s. 7 ; el-Kazvinî, s. 260 ; el-İbşihî, c. II, s. 94.

⁴⁷⁰ Bkz. el-Himyeri, s. 133 ; Adem Metz, c. II, s. 316.

⁴⁷¹ Aynı eser, c. II, s. 316.

⁴⁷² Ali Mazaheri, s. 296.

Kullanılacağı zaman za'ferân bir havanda dövülürdü. Ancak çoğu kez bu bitki toplandıktan hemen sonra dövülmüş olurdu; sonra bu macun haline gelmiş za'ferân hap haline getirilir ve demirden yeni bir sopada hafif ateşte kurutulur. O zaman za'ferân doğal sarı rengi daha da koyulaşır ve kırmızıya çalardı⁴⁷³. Yemek pişirme sanatında baharat olarak kullanılan za'ferânın yetiştirilmesine gelince, daha önce de belirttiğimiz gibi İslam dünyasının hemen her yerinde büyük çapta ekilmekteydi. Ayrıca, her mutfakta bronzdan küçük bir za'ferân havanı ve her aktarda da bunun için küçük bir terazi bulunurdu⁴⁷⁴.

Ortaçağda za'ferân, Sasanî krallarının en çok sevdikleri güneş rengine benzediğinden aşırı rağbet görmekteydi. Bu devirde za'ferân hem elbisele-
rin, hem de kağıt ve resmî belgelerin boyanmasında kullanılıyordu⁴⁷⁵. Za'ferânın saç, sakal boyamada da geniş çapta kullanıldığını kaynaklardan öğreniyoruz. el-gumre, el-anber, el-karmed, kamhân ve el-merdakuş gibi adlarla⁴⁷⁶ da tanınan za'ferânın en kalitelisi taze ve renk bakımından güzel olanıdır. Ayrıca küften, çözülmeden ve aşırı ıslaklıktan da korunmuş olması gerekir⁴⁷⁷.

Sarı boyalardan Vers veya diğer adıyla Arap za'ferânı, güzel kokusu bulunan ve susama benzeyen bir bitkiden elde ediliyordu⁴⁷⁸. el-Asma'î bir sözünde şöyle der: Dünyayı dolduran dört şey vardır ki, dördü de Yemen'de bulunur; vers, kündür⁴⁷⁹, hitu⁴⁸⁰ ve akik⁴⁸¹. İtalyanca'ya "verzino" kelimesini kazandıran vers, saç-sakal boyamak için tüketildiği gibi, elbiselerin boyanmasında da kullanılıyordu⁴⁸². Za'ferân ve versle boyanan kumaşların hac mevsiminde ihram olarak kullanılması Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştı⁴⁸³.

⁴⁷³ Aynı eser, s. 297.

⁴⁷⁴ Mourice Lombard, s. 241-242; Andre Miquel, s. 172; Ali Mazaheri, s. 396.

⁴⁷⁵ Aynı eser, s. 241-242.

⁴⁷⁶ el-Ali, s. 169.

⁴⁷⁷ ed-Dımaşkı, s. 39.

⁴⁷⁸ Cevad Ali, c. VII, s. 617 ; Adem Metz, c. II, s. 316.

⁴⁷⁹ Dikenli bir ağaçtan çıkan bir çeşit zamkun adıdır. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 699.

⁴⁸⁰ Bir çeşit bitki olup, yaprakları saç ve sakalları siyaha boyamak için kullanılır. Bkz. İbn Manzur, c. IV, s. 253.

⁴⁸¹ el-Kazvini, s. 69.

⁴⁸² Adem Metz, c. II, s. 316; el-Ali, s. 169.

⁴⁸³ Ahmed b. Hanbel, c. VII, s. 224 ; el-Buhari, c. I, s. 96 . el-Ali, (s. 169.); böyle bir yasağın vers için söz konusu olmadığını ileri sürmektedir. Oysa , kaynak olarak göstermiş olduğu el-Buhari'de böyle bir kayda rastlayamadık, burada kaydedilen ise, yasağın her iki boya için de geçerli olduğudur. Bkz. el-Buhari, c. I, s. 96.

Dokuma endüstrisinde kullanılan diğer boyalardan kündür ve 'asb Yemen'den ithal edilirdi¹⁸⁴. Bir rivayete göre Ömer b. el-Hattab, adını 'asb boyasından alan 'asb adındaki elbiselerin idrarla boyandıklarını duyması üzerine, müslümanlar tarafından giyilmesini men etmek istemiş, fakat daha sonra "bir şeyi derinlemsine incelemekten nehyedildik." diyerek bu fikrinden vazgeçmiştir¹⁸⁵. Eğer doğruysa, bu haberden, 'asb adındaki cübbelerin 'asb boyası ile boyandığını ve bu boyanın 'asb adındaki bir bitkiden imal edildiğini ve bu bitkinin de daha önce de değindiğimiz gibi Yemen'de yetiştiğini öğrenmekteyiz.

Doğulu kadınların saçlarını ve tırnakları boyamak için her zaman baş vurdukları kına, rutubetli ve sıcak bir iklimin hüküm sürdüğü bütün bölgelerde yetiştirilirdi. Habeşistan'da, güney Arabistan'da ve yukarı Mısır'da kına, üç metreye yakın bir ağacın büyüklüğüne ulaşır ve onbeş yıl kadar yaşardı. Bu ağaç çapalanır, sulanır, gübrelenir ve her yıl yaprakları toplanırdı. Ancak güney İran, Suriye ve Endülüs gibi kınanın yetiştiği bölgelerin kuzey sınırında, boyu ne bir ağacınkine ne de bir çalıninkine ulaşamazdı. Oralarda kına her yıl baştan ekilir, sonra sökülerek yaprakları toplanırdı¹⁸⁶. Nisan ve Mayısta kına ekmek için seçilmiş toprak iyice hazırlanır, kıyılar topraktan geniş bordürlü eşit karelere ayrılır, kınaya çok iyi gelen kuru insan dışkısı yayılır. Sonra su bırakılır, toprak suyu iyice çekince, temizlenmiş ve şişman tohum yayılır, üzerine hasırlar serilerek tohum toprağa girsin diye üzerinde yürünürdü. Birkaç gün sonra bitki çıkınca, seyrekleştirilir, iyice çapalanır, sonra da sulanırdı¹⁸⁷.

Kökünden koparılan kınalar paket haline getirilirdi. Sonra kurusun ve aynı zamanda özelliklerini ve yeşil rengini koruyabilsin diye ya evlerin içine, ya da dışarıda, ağaçların altındaki gölge bir yere asılırdı. Kuruma işi bitince saplar atılır, iyice kurumuş olan yapraklar bir tarafa konurdu¹⁸⁸.

Ortaçağda bazı satıcılar kına maddesine kum, bulgur ve yağ katarak hile yapmaktaydılar. Bu hile kınalar kalburlanınca ortaya çıkardı. Zira bulgur ve kum tanecikleri hemen kalburun üst kısmına çıkardı. Kınalara yapılan hileyi başka bir yöntemle de ortaya çıkarmak mümkündü. Bir kadeh dolusu hilesiz

¹⁸⁴ el-Ali, s. 226; Cevad Ali, c. VII, s. 601.

¹⁸⁵ Bkz. Cevad Ali, c. VII, s. 524.

¹⁸⁶ Ali Mazaheri, s. 295-296.

¹⁸⁷ Aynı eser, s. 296.

¹⁸⁸ Aynı eser, s. 296.

kına alınarak tartılır. Sonra bir kadeh dolusu hileli olandan alınarak aynı şekilde tartılır. Bu işlem sonucunda hileli olan kına ağırlığından rahatça anlaşılır.⁴⁸⁹

Kırmızı boyalardan olan karmaz veya pembe renk, tohumu pelit ağaçlarının üzerinde yaşayan bir parazit kurtçuktan elde edilirdi⁴⁹⁰. Kırmızı renkli bu kurtçuklar bahar aylarında Ermenistan'da ortaya çıkar, boyacılar onları toplayarak kaynatırlar, yapılan boyayı yünlü kumaşların boyanmasında kullanırlardı⁴⁹¹.

Fransızca'da "cramoisi" olarak geçen karmaz boyası endüstrisi Ortaçağda İspanya'da da gelişmişti ve hatta koyu kırmızı bir boya çeşidi olan bakkâm veya "Brezilya ağacı" denilen Hint bitkisi ile büyük rekabet halindeydi. Aynı zamanda bu iki boya çeşidi (karmaz ve Brezilya ağacı), el-füvveh (kızıl kök boyası) ve erguvan (murex) kırmızısından daha çok tutulurlardı ve hatta onların ticaretini olumsuz yönde etkilemişlerdi⁴⁹².

Güney Arabistan kaynaklı el-Ceze' veya diğer adıyla el-'urûk (damarlar) olarak tanınan sarı boya da geniş bir şekilde elbise ve kumaşların boyanmasında kullanılıyordu⁴⁹³. el-Ceze' Yemen'in doğusunda yer alan Makri bölgesindeki Akîk madenlerinden çıkarılıyordu⁴⁹⁴. Onun birçok çeşidi vardı. En meşhurları ise şunlardı: el-bakarânî, el-aruvânî, el-farîsî, el-habeşî, el-mu'assel ve el-mu'arrak⁴⁹⁵.

Yünleri boyamada kullanılan şaplar, Sudan'da bulunan Şad Gölü'nün çevresinde çıkarılmaktaydı. Bu madde, bölge halkının bir nevi sermayesi durumundaydı ve bunun ticaretini yapanlar şapları buradan develere yükleyerek bir yandan Mısır'a, diğer yandan Mağrib (Fas) ülkesine götürüyorlardı⁴⁹⁶.

Mısır'ın Sa'id Çölü ve vahalar bölgesinden çıkarılan şaplar ise, oradan Kûs, Asyût, İhmîm ve el-Behnesa'ya sonra da buradan Nil nehri yoluyla İs-

⁴⁸⁹ İbnu'l-Uhuve, s. 226.

⁴⁹⁰ Adem Metz, c. II, s. 304.

⁴⁹¹ el-İstahrî, s. 188 ; İbnu'l-Fakîh, s. 298. Ermenistan'ın Ararat bölgesinde geniş çapta imal edilen karmaz , buradan Hindistan ve diğer ülkelere ihraç ediliyordu. Bkz. Adem Metz, c. II, s. 315.

⁴⁹² Mourice Lombard, s. 241-242. Ayrıca bkz. Andre Miquel, c. I, s. 172.

⁴⁹³ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire, 1925-1930, c. II, s. 109.

⁴⁹⁴ Ahmed Şukri el-Alûsî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.), c. I, s. 204.

⁴⁹⁵ İbnu'l-Fakîh, s. 36-37.

⁴⁹⁶ Adem Metz, c. II, s. 317.

kenderiyye'ye naklediliyordu ve özellikle Rumlara satılıyordu. el-Vâhi olarak tanınan ve Yemen'de çıkarılan şaplardan daha da kaliteli olan Mısır şapının bir kintarı 5-5, 5 dinara satılmaktaydı⁴⁹⁷. Faumiler zamanında şap maddesi devletin tekelindeydi ve bu işle hazine ilgileniyordu⁴⁹⁸.

İslam Dünyasında şap üreten üçüncü ülke Yemen'di. San'a şehrindeki şaplar yüksek bir dağın tepesinden su olarak dört bir yana aktıktan sonra aşağı kısımlarda taş haline geliyordu ve buradan çıkarılarak diğer ülkelere ihraç ediliyordu⁴⁹⁹. Ayrıca, Endülüs⁵⁰⁰, Tiflis⁵⁰¹ ve Sicilya adası'nda⁵⁰² şap maddesinin çıkarıldığı bildirilmektedir.

KAYNAKLAR

A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), Ankara, 1992.

Abdülaziz Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991.

Abdulhalik Bakır, *Hız. Ali Dönemi*, Ankara, 1991.

Abdilmun'im Sultan, *el-Mücteme'u'l Mısri fi'l-Asri'l-Fatimî*, Kahire, 1980.

Adem Metz, *el-Hadâratu'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, (Arp. Trc. M. Ebu Ride), Beyrut, 1967.

A. Engin Beksaç, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, *Endülüs Mad.*, c. XI, İstanbul, 1995.

Afetinan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1992.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1992.

Ahmed Muhtar el-İbadî, *Fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Beyrut, (Trz.).

Ahmed Muhtar el-İbadî-Abdulaziz Salim, *Tarihu'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye*, Beyrut, 1991.

⁴⁹⁷ es-Suyutî, *Hüsni'l-Muhâdare fi Ahbâr Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, 1321, c. II, s. 193 ; el-İbadî-Abdülaziz Salim, *Tarihu'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye*, Beyrut, 1981, s. 160, 181 .

⁴⁹⁸ Aynı eser, s. 160.

⁴⁹⁹ İbnu'l-Fakîh, s. 36-37, 247 ; el-Kazvinî, s. 52.

⁵⁰⁰ el-Himyerî, s. 1.

⁵⁰¹ el-Âli, s. 226.

⁵⁰² el-Kazvinî, s. 215.

Ahmed eş-Şamî, *el-İlakâtu't-Ticâriyye Beyne Düveli'l-Halic ve Buldânu'ş-Şarki'l Aksâ ve Eserü zâlike fi Ba'di'l- Cevânibi'l-Hadâriyye fi'l-Usûri'l-Vustâ, el-Müerrihu'l Arabi*, S. 12, Bağdat, 1980.

Ahmed Şukri el-Alûsî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.).

Ahmed Salih el-Ali, *et-Tanzimâtu'l-İçtimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî*, Bağdat, 1953.

Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972.

Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti* (Çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş), Ankara, 1991.

el-Asma'î, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, (Thk. Muhammed Hasan Al-i Yâ-sîn), Bağdat, 1959.

B. Zahoder, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan*, (Çev. İsmail Kaynak), Belleten, c. XIX, S. 73-76 (1955), s. 491-527.

el-Belazurî, *Fütühü'l-Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

el-Beyrunî, *el-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir*, Beyrut, 1984.

el-Buharî, *Sahîh*, İstanbul, 1992.

el-Cahız, *Kitabu't-Tâc fi Ahlâki'l -Mülûk*, (Thk. Ahmet Zeki Paşa), Kahire, 1914.

Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdat, 1993.

Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev: Yıldız Moran), İstanbul, 1979.

Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, Kahire, 1908.

Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslami*, Beyrut, 1967.

ed-Dimaşkî, *el-İşâre ilâ Mehâsini't-Ticâre*, (Thk. el-Beşri eş-Şorbecî), İskenderiyye, 1977.

Ebu Davud, *Sünen*, İstanbul, 1992.

Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-Haraç*, (Trc. Muhammed Ataullah, Sad. İsmail Kaya), Ankara, 1982.

Faruk Sümer, *Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler*, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, İstanbul, 1984.

Faysal es-Sâmir, *Nahzatu't-Ticâreti'l Arabiyye fi'l- Usûri'l-Vustâ el-İslamiyye*, el-Müerrihu'l-Arabi, S.17, Bağdat, 1981.

Habib el-Cünhânî, *Devrü Umân fi Neş'eti't-Ticâreti'l-Alemiyye Hilâle'l-Asri'l-İslamiyyi'l-Evvel*, el-Müerrihu'l-Arabi, S. 22, Bağdat, 1982.

Halil Açıkgöz, *Türkçe'de Halı ve Halıcılık Terimleri*, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, İstanbul, 1984.

el-Hemdanî, *el-İklîl*, (Thk. Oscar Löfgren), Leiden, 1954.

Heyet, *el-Irak fi't-Tarih*, Bağdat, 1983.

el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*, Beyrut, (Trz.).

İbn Abdî'l-Berr, *el-İsti'âb fi Esmâi'l-Ashab*, Beyrut, (Trz.).

İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrut, 1989.

İbn Amr es-Sedûsî, *Kitabu Hazfi mîn Nesebi Kureyş*, Kahire, 1960.

İbn Battuta, *Rihlatu İbn Battuta*, Mısır, 1938.

İbn Bessâm, *Nihâyeti'r-Rütbe fi Talabi'l-Hisbe*, (Thk. Hüsamettin es-Samarrâî), Bağdat, 1968.

İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Bağdat, 1937.

İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Beyrut, (Trz.).

İbn Haldun, *Mukaddime*, Bağdat, (Trz.), (Trk. Trc. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1991.)

İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, (Thk. Mustafa es-Sakka ve Arkadaşları), Beyrut, 1990.

İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire, 1925-1930.

İbn Mâce, *Sünen*, İstanbul, 1992.

İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1990.

İbn Rüste, *el-A'lâku'n- Nefise*, Leiden, 1891.

İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l -Kubrâ*, Beyrut, (Trz.).

İbnu'l-Fakih, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldan*, Leiden, 1302.

İbnu'l-Mücâvir, *Tarihü'l-Müstabsir*, Leiden, 1951.

İbn Teymiye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1989.

İbnu't-Tiktaka, *el-Fahri fi'l-Adâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Mısır, 1317.

- el-İbşihî, *el-Müstatraf min Kulli Fennin Müstazraf*, (Thk: Mufid Muhammed Kamiha), Beyrut, 1986.
- el-İdrisi, *Nüzhetü'l-Müştak fi İhurâki'l Afâk*, Kahire, 1994.
- el-İsfahanî, *Mehâsinu İsfahan*, Tahran, 1933.
- İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1991.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1988.
- el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1927.
- el-Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.).
- el-Kettanî, *et-Terâtibul-İdâriyye* (Çev. Ahmet Özel), İstanbul, (Trz.).
- Kudame b. Ca'fer, *el-Harac ve Sinâ'ti'l-Kitâbe*, (Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî), Bağdat, 1981.
- Komiyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, (Trz.).
- Lewis Ma'lûf, *el-Muncid fi'l-Luğa ve'l-A'lâm*, Beyrut, 1981.
- M. S. Dimand, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye*, (Arp. Trc. Ahmed Muhammed İsa), Kahire, 1982.
- Mahmud Yâsin Ahmed et-Tekritî, *el-Eyyûbiyyûn fi Şimâli's-Şâm ve'l-Cezîre*, Beyrut, 1981.
- Malik b. Enes, *el-Muvatta*, İstanbul, 1992.
- Marco Polo, *Geziler Kitabı*, (Çev. Ömer Güngören), İstanbul, 1985.
- el-Maverdî, *el-Ehkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtu'd-Dîniyye*, Kahire, 1973.
- Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alpaslan ve Zamanı)*, c. III, Ankara, 1992.
- Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-1*, Ankara, 1994.
- Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Türk Kuyunculuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1994.
- el-Mes'udî, *Mürücu'z-Zehab ve Ma'âdinü'l-Cevher*, (Thk. Kasım eş-Şemâ'î er-Rifâ'î), Beyrut, 1981.
- Morice Lombard, *el-Coğrafya et-Târihiyye li'l-Alemi'l-İslâmî hilâle'l-Kurûni'l-Erba'ati'l-Ulâ*, (Çev. Abdurrahman Hamide), Dımaşk, (Trz.).
- Muhammed b. Ahmed b. Bessâm, *Enisü'l-Celis fi Ahbâr Tinnis*, Bağdat, 1967.

Muhammad Rashid al-Feel, *The Historical Geography of Iraq, Between the Mongolian And Ottoman Conquests, 1258-1534*, Necef, 1965.

Muhammed Abdulaziz Merzûk, *ez-Zahrefetü'l-Mensûce fi'l-Akmişeti'l-Fâ-tumiyye*, Kahire, 1942

el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden, 1904.

Mustafa Fayda, *İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara, 1982.

Nasır Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvahhab Terzi), İstanbul, 1950.

Necdet Sevinç, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*, İstanbul, (Trz.).

en-Nerşehî, *Tarihu Buhara*, (Thk. Emin Abdulmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşir Tirazî), Mısır , (Trz.).

Neşet Çağatay, *Yemen'de İran Hakimiyeti, İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, Ankara, 1971.

Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1993.

Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1980.

Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1993.

el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, Beyrut, 1986.

Philip K. Hitit, *İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989.

R. B. Serjeant, *Islamic Textiles-Material for a History up to the Mongol Conquest*, Beirut 1972.

Rıda Cevâd el-Haşimî, *en-Neşâtu't-Ticârî el-Kadîm fi'l-Halici'l-Arabi ve Asâruhu'l-Hadâriyye*, el-Müerrihu'l-Arabi, S. 12, Bağdat , 1980.

Rogers, *Early Islamic Textiles*, Brighton, 1983.

Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kâmil Doruk), İstanbul, 1993.

Said, ed-Devecî, *Sinâ'atu'l-Mavsil ve Ticâretühâ fi'l-Usûri'l-Vüstâ*, Mecelletü Sumer, S. 7, Bağdat, 1951.

Salah Hüseyin el-Ubeydî; *Sunnâ'u'n-Nesîc fi'l-Asâri'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî*, el-Mevrid, c. XV, S. 1, Bağdat, 1986.

S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (Çev: Yusuf Yazar), Ankara, 1990.

Suad Mâhir, *en-Nesîcü'l-İslâmî*, Kahire, 1977.

- es-Suyutî, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut, (Trz.).
- es-Suyutî, *Hüsnü'l-Muhâdare fi Ahbâr Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, 1321.
- Süphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (Çev: İbrahim Sarmış), İstanbul, 1983.
- Şemsettin Şimşek, *Mensucat Öyküleri-Öykülerle Mensucat Tarihi*, İstanbul, 1973.
- eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-Rütbe fi Talebi'l-Hisbe*, (Çev. Abdullah Tunca), İstanbul, 1993.
- et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire, 1939.
- et-Tirmizî, *Sünen*, İstanbul, 1992.
- Ureyb b. Sa'd el-Kurtubî, *Sılatü Tarihi't-Taberî*, İran, (Trz.).
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut, (Trz.).
- Yâsîn İbrahim Ali el-Ca'ferî, *el-Ya'kubî el-Müerrih ve'l Coğrafiyy*, Bağdat, 1980.
- Zeki Muhammed Hasan, *el-Fünûnu'l-İrâniyye fi'l-Asri'l-İslami*, Kahire, 1946.
- Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslam*, Kahire, 1948.